

Suočavanje s prošlošću u kontekstu etnonacionalizma

Slučaj Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije

Ivana Franović

Suočavanje s prošlošću u kontekstu etnonacionalizma

Slučaj Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije

Ivana Franović

Prevod sa engleskog:

Marija Stojanović

Centar za nenasilnu akciju
Beograd – Sarajevo, 2013.

U saradnji sa Berghof Foundation/Berghof Conflict Research

Naslov originala:

Ivana Franović

“Dealing with the Past in the Context of Ethnonationalism. The Case of Bosnia-Herzegovina, Croatia and Serbia” (2008)

Berghof Occasional Paper Nr. 29

October 2008, Berghof Research Center for Constructive Conflict Management (sada: Berghof Conflict Research)

Dostupno na: www.berghof-conflictresearch.org/en/publications/occasional-papers/

Prva verzija rada pod naslovom “Peacebuilding and dealing with the Past in the Context of Ethnonationalism. The Case of Bosnia-Herzegovina, Croatia and Serbia” je magistarski rad na studijama mira i pomirenja na Univerzitetu Koventri, Velika Britanija.

Fotografija na prvoj strani:

Nenad Vukosavljević

Kontakt:

Ivana Franović
Centar za nenasilnu akciju
Čika Ljubina 6
11000 Beograd, Srbija
ivana@nenasilje.org
www.nenasilje.org

Sadržaj

Predgovor za Berghof izdanje, Martina Fischer (5)

1. Uvod (7)

2. Ratovi s početka devedesetih i njihove posledice (10)

2.1 Rat protiv civila: nasleđe ljudske patnje (10)

2.2 Rat i etnonacionalizam: značaj mitova (13)

2.3 Rezime: preduslovi za trajni mir (16)

3. Izgradnja mira i pomirenje (17)

3.1 Pomirenje kao višedimenzionalan proces (17)

Istina (19)

Pravda (20)

Oprost (20)

3.2 Pomirenje koga i s kim? (21)

3.3 Suočavanje s prošlošću kao preduslov za održivi mir (23)

4. Suočavanje s prošlošću: primenjeni mehanizmi i trenutne potrebe (24)

4.1 Inicijative za tranzicionu pravdu i suočavanje s prošlošću u regionu bivše Jugoslavije (26)

4.1.1 "Haški tribunal" i suđenja (26)

4.1.2 Izvinjenja (27)

4.1.3 Komisije za istinu (28)

4.2 Šta još treba da se uradi? (29)

4.2.1 Javno priznanje (29)

4.2.2 Dekonstrukcija mita o "etničkom ratu" (30)

4.2.3 Rekonstruisanje identiteta i de-viktimizacija (31)

5. Čiji je posao izgradnja mira i suočavanje s prošlošću? (32)

5.1 Vlade, parlamenti i političke partije (32)

5.2. NVO (33)

5.2.1 Lokalne/regionalne mirovne organizacije i organizacije za ljudska prava (33)

5.2.2 Međunarodne NVO (34)

5.3 Mediji, umetnost i kultura (35)

5.4 Preživeli i udruženja žrtava (35)

5.5 Organizacije bivših boraca i ratnih veterana (36)

6. Perspektiva: neophodnost stvaranja saveza za izgradnju mira u regiji (37)

Bibliografija (39)

Prilog (44)

Slika 1: Glavne raseljene populacije iz bivše Jugoslavije, Decembar 1995. (44)

Slika 2: Dejtonski sporazum za Bosnu i Hercegovinu, 1995. (45)

Tabela 1: Nivoi pomirenja (46)

Predgovor za Berghof izdanje

Martina Fischer

Pre više od petnaest godina raspala se država Jugoslavija i počeo je ciklus organizovanog nasilja, progona i zverstava. Iako su različita područja bila pogođena različitim stepenima destrukcije – Bosna i Hercegovina bila je izložena dugom i surovom ratu, koji je u drugim zemljama (poput Makedonije) mogao da se zaustavi na početku – čitav region i dalje pati od njegovih posledica i mora da se suoči s nasleđem nasilja i kršenja ljudskih prava. Zahvaljujući prisustvu međunarodnih organizacija, angažovanju organizacija civilnog društva i lokalnim inicijativama, region nije doživeo povratak u rat. Ali reći da je postignut trajan mir bio bi eufemizam. Društva u regionu bivše Jugoslavije i dalje moraju da se bore s brojnim traumama. Moraju da istraju u suđenjima za ratne zločine, pojačaju procese društvenog isceljenja i ustanove funkcionalne mehanizme koji garantuju prava manjina, koegzistenciju i učestvovanje svih građana¹ u demokratskim institucijama.

U svim zemljama bivše Jugoslavije, organizacije civilnog društva započele su inicijative za utvrđivanje činjenica, podizanje nivoa svesti o prošlosti, pomirenje i mirovno obrazovanje. Centar za nenasilnu akciju (CNA) bio je aktivno uključen u transnacionalni mirovni rad od 1997. CNA je započeo rad kao trening organizacija u Sarajevu. Godine 2001. ustanovio je drugi ured u Beogradu. Doprineo je stvaranju impresivnih prekograničnih mreža stručnjaka iz sektora obrazovanja, medija i NVO zajednica iz Bosne, Hrvatske, Makedonije, Crne Gore, Srbije i s Kosova.

CNA je pomogao da se koncept nenasilja prenese u regionalni kontekst i proširi celim Balkanom. Pri tom, ovaj tim se sve više usredsređivao na aktivnosti koje ohrabruju ljude da se aktivno suoče s prošlošću. Organizovali su radionice i tribine na kojima su ratni veterani s različitih strana govorili o svojim ličnim iskustvima tokom rata. Izvan javnih tribina, svi edukativni materijali CNA – od knjiga o pomirenju do nedavno objavljenih dokumentarnih filmova – imaju za cilj da ljude motivišu da kritički sagledaju svoju ulogu i svoju ličnu odgovornost pre, tokom i posle ratova.

Regionalni prekogranični pristup koji ima CNA sasvim je jedinstven. Takav je i njegov kapacitet i volja da stalno revidira i preispituje svoj rad prolazeći kroz individualne i kolektivne procese autorefleksije. Jedan od rezultata takvog procesa jeste tekst Ivane Franović "Izgradnja mira i suočavanje s prošlošću u kontekstu entonacionalizma". Ivana, koja se timu pridružila 1999. godine, živi i radi u CNA u Beogradu. Ovaj tekst zasnovan je na magistarskoj tezi koju je branila na Katedri za mirovne studije Univerziteta Koventri, gde je 2007. godine dobila zvanje MA. Taj rad predstavlja spektar napora koje ulažu grupe civilnog društva u regionu, s naglaskom na izostanku inicijativa od strane vlade (vlada) i šire javne sfere (sfera). Završava se apelom za formiranje širih saveza i za traženje partnera izvan grupa koje u ovoj oblasti već rade. Ovo, međutim, ukazuje na to da najpre moraju da se prevaziđu dve tendencije koje se često primećuju među NVO – kako uzajamna sumnjičavost s kojom posmatraju jedni druge, tako i široko rasprostranjena predrasuda da su svi političari neizlečivi etnonacionalisti. Još jedan problem s kojim se suočavaju sve inicijative civilnog društva je i to što njihove inicijative – koje se sprovode s visokim nivoom angažovanja – nisu obasjane svetlima medija.

---

1 Radi lakšeg čitanja koristiće se muški rod kao generički u predgovoru i u samom tekstu, ukoliko nije naglašeno drugačije.

Mi u Berghof istraživačkom centru odlučili smo da objavimo ovu studiju zato što daje sveobuhvatni pregled dilema s kojima se suočavaju graditelji mira posle nasilnog konflikta. Takođe, ona postavlja pitanja koja se podudaraju s oblašću (relevantnost "suočavanja s prošlošću" za transformaciju konflikta) koju smo nedavno ustanovili i koju imamo nameru da proširimo akcionim istraživačkim procesima u bliskoj budućnosti.

Berlin, oktobar 2008.

1. Uvod²

Postoji mnogo teorija i narativa o tome šta su razlozi za raspad Jugoslavije, rat koji ga je pratio i krivicu i odgovornost za pokolj koji se dogodio. Kako navodi Sabrina P. Ramet, svi mi “znamo” zašto se Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ) dezintegrisala i zašto je izbio rat(ovi) (1991-1995):

Za sve je kriv Milošević/ Tuđman/ “Slovenci”/ komunisti/ organizovani kriminal/ zapadne zemlje/ zavera Vatikana i Kominterne, koji je/su to sve sam/i isplanirao da bi ostvarili svoje lične/ srpske/ slovenačke/ američke/ vatikanske interese – po vašem izboru. Ili, pak – sve se to dogodilo zbog loših lokalnih tradicija/ekonomskih problema/ strukturnih pitanja/ nelegitimnosti sistema/ legitimnih zamerki/ nelegitimnih zamerki/ dugih senki prošlosti. Ili, pak – sve je u stvari počelo još 1389/ 1463/ 1878/ 1918/ 1941/ 1986/ 1987/ 1989/ 1990/ 1991- sami birajte. Naravno, svi znamo da je i raspad i rat bilo potpuno moguće izbeći/ da su bili neizbežni, je l’ tako? A najbolje od svega svi mi znamo da u ovoj drami pravi zlikovci mogu da budu jedino Milošević/ Tuđman/ “Srbi”/ “Slovenci”/ “Hrvati”/ “Muslimani”/ Nemačka/ Balkanski narodi uopšte/ Velike Sile, koji moraju (isključivo/ zajednički) da snose odgovornost za najveći deo ubijanja, mada neki od nas takođe znaju da su sve strane bile jednako krive. Pa, možda svi znamo šta je izazvalo jugoslovenske nedaće, ali izgleda da svi “znamo” nešto različito.³

Ovo je autentičan sažetak toga koliko su različite stvari koje “znamo”. Narativi variraju širom regiona. Moglo bi se reći da ne patimo od nedostatka istine, nego od postojanja prevelikog broja “istina” i nedostatka doslednih napora da o njima otvoreno raspravljamo, da se s njima suočimo i integrišemo ih.⁴ Skoro da ne postoji zajednička istina, a mnogima je još teško da prihvate da različiti ljudi različite stvari percipiraju kao istinu zbog različitih iskustava. Samo se *naša* ‘istina’ prihvata kao *prava* istina, dok se ‘istine’ drugih doživljavaju kao manipulacija i propaganda. A u mnogim slučajevima, ‘naša istina’ je to da smo *mi* žrtve, dok su drugi počinitelji.

Zemlje bivše Jugoslavije i dalje pate od nasleđa rata (ratova) devedesetih. Ovo nasleđe ozbiljno utiče na sadašnjost i ugrožava budućnost društava u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Hrvatskoj. Godine 2007, na dvanaestu godišnjicu genocida u Srebrenici, radikalni nacionalistički časopis *Pravda* iz Srbije objavio je članak jednog notornog nacionaliste u kome je on izjavio: “Navršilo se punih dvanaest godina otkako se u Srebrenici nije dogodilo ništa.” Onda je nastavio da tvrdi da je “srebreničko ništa” ratnohuškački pretvoreno u “nešto golemo i strašno”.⁵

---

2 Prva verzija ovog teksta bio je moj magistarski rad na Studijama mira i pomirenja Univerziteta Koventri u Koventriju, Velika Britanija. Zahvalna sam Dr Endruu Rigbiju, svom mentoru, za pitanja i komentare. Takođe sam zahvalna Dr Martini Fišer i Beatrics Šmelcle iz *Berghof Research Center for Constructive Conflict Management* za veoma značajan sadržajan fidbek, ohrabrenje da revidiram i produbim rad, kao i za sav njihov trud i podršku. Naročitu zahvalnost dugujem svojim kolegama i prijateljima iz Centra za nenasilnu akciju (CNA) za sve ove godine ogromne podrške tokom kojih smo učili jedni od drugih. Ovaj tekst uglavnom je zasnovan na iskustvima mirovnog aktivizma koja sam stekla u toku prethodne decenije sa svojim CNA timom.

3 Sabrina P Ramet, “Explaining the Yugoslav meltdown, 1. ‘For a charm of pow’rful trouble, like a hell-broth boil and bubble’: theories about the roots of the Yugoslav troubles,” *Nationalities Papers* 32 (2004), 731.

4 Edin Hodžić, “Komisija za istinu i pomirenje: Forum protiv mitova,” *Puls demokratije*, 1. septembar 2006, dostupno na www.pulsdemokratije.net (pristupljeno 3. septembra, 2008).

5 Miroslav Toholj, *Pravda*, 17. jul 2007.

Kada bi neke novine u Nemačkoj objavile tekst u kome se poriče Aušvic, odgovorni za takav čin osetili bi posledice. Ali u Srbiji je za sad i dalje moguće poricati zločine i zverstva iz prošlosti, što se često opravdava takozvanom “slobodom govora”. U isto vreme, grupe koje se bave mirom i ljudskim pravima i koje dižu glas o odgovornosti za zločine nemaju takvu ‘slobodu’. Na primer, samo nekoliko dana pošto je gorepomenuti novinski članak objavljen, aktivistkinja za ljudska prava u Srbiji, Maja Stojanović, osuđena je na deset dana zatvora zbog postavljanja plakata na nedozvoljenom mestu.⁶ Plakati su sadržali apel srpskim vlastima da uhapsu odbeglog ratnog zločinca Ratka Mladića i isporuče ga Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju.⁷ On je bio glavnom komandujući Vojske Republike Srpske i, pored ostalih nedela, povezan je s masakrom više od 8000 dečaka i muškaraca muslimana u Srebrenici jula 1995. Stojanović je novinarima i novinarkama izjavila da joj je sudija rekao da su njegovu kuću na Kosovu spalili isti ti muslimani i da su zaslužili sve što im se desilo. Napadi i klevete usmereni protiv aktivista i novinara koji se bave ljudskim pravima česte su pojave u Srbiji. Situacija se ne razlikuje ni u Republici Srpskoj, gde je skoro nemoguće čuti neke drugačije glasove, a oni koji pokušavaju da ih podignu nalaze se pod jakim pritiskom.

Jedan narativ koji često može da se čuje u Sarajevu kaže da je to multikulturalni grad, pošto su Bošnjaci najtolerantniji, iako su najveće žrtve rata. Ali često se ispostavlja da je stvarnost drugačija. Jedan od događaja koji ne govori u prilog ovom narativu je ono što se desilo na “Dečjem festivalu”. On se u Sarajevu organizuje svake godine i okuplja decu iz različitih ‘etničkih zajednica’ Bosne i Hercegovine. Tokom festivala ona se učestvuju u raznim programima. Ideja je dobra, pošto ta deca obično nemaju prilike da se sretnu. Na otvaranju jednog od programa ove godine, voditelj je navodio gradove iz kojih su deca došla, a ime svakog grada bilo je praćeno aplauzom publike. Kada su na red došli gradovi iz Republike Srpske, deca u publici vikala su “buuu”. Naravno, deca iz tih gradova bila su vrlo uplašena.⁸ Zabrinjavajuće je to koliko posleratna atmosfera utiče na detinjstvo dece.

Situacija u Hrvatskoj nije ništa svetlija. Hrvatska svake godine proslavlja godišnjicu vojne akcije “Oluja” izvedene 1995, i dalje poričući ratne zločine koji su je pratili. U to vreme je između 150,000 i 200,000 osoba srpske nacionalnosti izbeglo iz Hrvatske, ali narativ glavnog društvenog toka tvrdi da je to bio njihov izbor.

Sve ovo je nasleđe rata. I u vezi s tim nešto treba preduzeti. Ovaj tekst će diskutovati šta može i treba da se uradi u regionu bivše Jugoslavije kako bi ova društva razvila konstruktivne načine suočavanja s prošlošću i krenula ka trajnom miru. Tvrdiću da je konstruktivno suočavanje s prošlošću nezamenjivi preduslov koji mora da prati procese izgradnje mira.

Moje interesovanje za ovu temu nije čisto akademske prirode. Takođe je vođeno vrlo ličnim iskustvima i potrebom da se o njima razmišlja. Dezintegracija bivše Jugoslavije, praćena krvavim ratovima, značila je da se moja zemlja raspala. Činjenica da se jedna država dezintegrisala čak ni nije

---

6 Maja Stojanović je zaista lepila plakate na nedozvoljenom mestu, iako ih je zalepila preko plakata koji su tamo već bili, takođe bez ovlašćenja, ali zbog njih niko nije bio osuđen. Maja je odbila da plati određenu joj kaznu, pa je tako osuđena na izdržavanje zatvorske kazne. Posle brojnih žalbi podnetih srpskim vlastima, Predsednik Srbije izrazio je svoju podršku i nije bila zatvorena. Ali, kazna je morala da se plati, pa su NVO aktivisti sakupili potreban iznos (videti B92, 23. jul 2007). Više informacija dostupno na www.b92.net/info/ vesti/index.php?yyyy=2007&mm=07&dd=23&nav_id=256478&nav_category=11 (pristupljeno 25. avgusta, 2008).

7 Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) ustanovljen je 1993. godine u Hagu. Ratka Mladića je MKSJ optužio za genocid, ratne zločine i zločine protiv čovečnosti. Više informacija na www.un.org/icty/cases-e/index-e.htm (pristupljeno 25. avgusta 2008).

8 *Dani*, 15. Jun 2007.

tako značajna – ono što užasava je kako je to učinjeno, šta smo bili u stanju da uradimo jedni drugima, kako smo postupali i kako još uvek postupamo jedni prema drugima. Za razliku od mnogih mojih prijatelja i prijateljica, rođaka i miliona drugih ljudi, imala sam tu sreću da živim u Beogradu, gde sam rođena. To znači da sam bila nekoliko stotina kilometara udaljena od bilo kog fronta i nisam rat iskusila direktno.⁹ Međutim, kako se rat nije dešavao “samo na frontu, nego svuda i svima nama”,¹⁰ iskusila sam ga na mnogim nivoima: preko prijatelja i prijateljica, rođaka i drugih bliskih ljudi širom regiona; kroz ratnu propagandu i užasavajuće vesti; kroz izgubljene i uništene živote; kroz činjenicu da se rat odvijao i kroz osećaj bespomoćnosti zato što ništa ne možemo da učinimo kako bismo ga zaustavili; kroz siromaštvo koje rat nosi sa sobom, jer je jezivo skup, a plaćaju ga obični građani i građanke; kroz zastrašujuće, pijane muškarce u kamuflažnim uniformama koji su dolazili da provedu vikend odsustva s fronta (uprkos narativu da Srbija nije u ratu); kroz sakrivanje bliskih prijatelja od mobilizacije; kroz racije gde su policajci, kao šinteri, lovili mladiće, izbeglice iz Hrvatske ili Bosne, da ih pošalju natrag na front; kroz slanje paketa s hranom rođacima u kriznim područjima, iako ni za sebe nismo imali dovoljno. I na kraju, ali ne manje važno, rat sam iskusila kroz samu činjenicu da sam iz Beograda, gde je bezbedno bila smeštena većina tvoraca rata – što je beleg koji nosim gde god da krenem.

Fokus ovog rada jesu potencijali i prepreke procesu izgradnje mira u trouglu Srbija – Bosna i Hercegovina – Hrvatska. Ljudi u ove tri zemlje nalaze se u veoma različitim situacijama. Ali u isto vreme, ove situacije su povezane i utiču jedna na drugu. Kako bi se izbegli bilo kakvi nesporazumi, kada se u radu osvrćem na ‘nas’, to se odnosi na ljude u regionu bivše Jugoslavije, bez obzira na to koji im je etnički prefiks. Najpre, rad će dati kratak pregled problema s kojim se prvo treba suočiti: patnja koju su ljudska bića trpela tokom rata (poglavlje 2). Ovo poglavlje baviće se i ulogom etnonacionalizma u našoj tragediji. Zastupaću tezu da, da bismo analizirali uzroke rata, ne treba da gledamo u ‘vekovnu mržnju’ među plemenima ili na etničke razlike. Treba da posmatramo samu suštinu patrijarhata (ne zaboravljajući da je etnonacionalizam jedna od inkarnacija patrijarhata): naime, moć nad drugima, bez obzira ko su oni i kojoj grupi pripadaju. Ostajem uverena da su dokle god smo posvećeni etnonacionalizmu naše šanse za izgradnju trajnog mira male.¹¹ Treće poglavlje fokusira se na pomirenje i izgradnju mira. Istražuje šta bi pomirenje moglo da znači u našem kontekstu i posmatra koncepte konstruktivnog “suočavanja s prošlošću”. Četvrto poglavlje daje pregled mehanizama tranzicione pravde i suočavanja s prošlošću primenjenih u regionu bivše Jugoslavije i podvlači šta bi još trebalo uraditi kako bi se postigao trajni

9 Osim NATO-ovih ‘humanitarnih bombi’ 1999. godine.

10 Slavenka Drakulić, *The Balkan Express. Fragments from the Other Side of War* (New York: W. W. Norton & Company, 1993), 3.

11 Zbog obima i tematskog fokusa ovog rada, neću moći da obuhvatim, pa čak ni da dam kratki prikaz ogromnog istraživačkog rada koji su sprovodile feministički i rodno orijentisane teoretičarke i aktivistkinje u regionu bivše Jugoslavije, a koji je tokom prethodne dve decenije razotkrivao odnos između patrijarhalne hegemonije i (etno) nacionalizma. Kritika patrijarhata koja je u osnovi moje teze neće biti predmet teoretskog ispitivanja. Ona pre odražava moja lična uverenja i označava poziciju koju zauzimam u društvu koje je i dalje pod muškom dominacijom. Za reference vezane za temu, pogledati Marina Blagojević (ur.), *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse I* (Beograd: AŽIN, 2000); Marina Blagojević (ur.), *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse II*, (Beograd: AŽIN, 2005); Darija Žilić, “Rodni esencijalizmi, politizacija i mirovni aktivizam na prostoru bivše Jugoslavije”, u: Helena Rill i drugi (ur.), *20 poticaja za buđenje i promenu: o izgradnji mira na prostoru bivše Jugoslavije* (Beograd: Centar za nenasilnu akciju, 2007): 230-243. Biljana Kašić (ur.), *Women and the Politics of Peace. Contributions to a Women’s Culture of Resistance* (Zagreb: Centar za ženske studije, 1996); Ružica Rosandić i Vesna Pešić (ur.), *Warfare, patriotism, patriarchy. The analysis of elementary school textbooks* (Belgrade: Centre for Antiwar Action, 1994); Nirman Moranjak-Bamburać, *Vodič kroz studij roda, ideologije, kulture* (Sarajevo: Centar za interdisciplinarne studije Univerziteta u Sarajevu, 2006); Staša Zajović (ur.), *Women for Peace* (Belgrade: Women in Black, 2003); Rada Iveković, “Women, nationalism and war: ‘Make love, not war’”, *Hypata* 8/4 (1993): 113-126, i dr.

mir. Peto i poslednje poglavlje identifikuje aktere čija dužnost jeste i/ili bi trebalo da bude da preuzmu aktivnu ulogu u procesima izgradnje mira.

2. Ratovi s početka devedesetih i njihove posledice

2.1 Rat protiv civila: nasleđe ljudske patnje

“Prva runda” ratova u bivšoj Jugoslaviji (u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini) odigrala se od 1991. do 1995. godine.¹² Od samog početka bilo je brojnih međunarodnih nastojanja da se postignu primirje i mirovni sporazum, bez mnogo uspeha. Konačno rat se završio Dejtonskim sporazumom, potpisanim 14. decembra 1995. godine.

Još uvek, trinaest godina nakon prestanka ratnih dejstava, mi ne znamo tačan broj žrtava, pošto sve “strane” ovim brojkama manipulišu. Procene koje se najčešće navode kažu da je ubijeno između 200,000 i 250,000 osoba, a da je sličan broj bio zarobljen u logorima, da je 2.5 do 3 miliona osoba moralo da napusti svoje domove,¹³ a da je nekoliko stotina hiljada ljudi bilo deo vojnih i paravojnih formacija (iako, prema nekim procenama, ova cifra raste do preko milion).

Jedan od ozbiljnih pokušaja da se činjenice o žrtvama utvrde sprovodi Istraživačko dokumentacioni centar iz Sarajeva. Prema njihovom istraživanju koje i dalje traje, broj mrtvih u ratu u Bosni je 97,207.¹⁴ Situacija s ovom vrstom podataka najgora je u Srbiji, gde konkretne brojke nisu poznate. Razlog je verovatno to što Srbija zvanično nije bila u ratu – tako da, zvanično, žrtava nije ni moglo biti.

Taj rat je bio jedan jeziv pokolj obeležen neverovatnim kršenjima ljudskih prava, kao što su etničko čišćenje, mučenje, silovanja i ponižavanja ljudi u koncentracionim logorima. Vojnici jesu propatili, ali glavne mete ovog rata bili su civili. U Bosni, 40.82 procenta ubijenih i nestalih su civili.¹⁵ Vrlo često su “bojišta” bila ulice i kuće, tako da se za mnoge ljude rat nije dešavao negde na frontu, nego im je “došao pod prozor”.¹⁶ Neki su na vreme shvatili šta će se dogoditi i pobjegli na neko sigurnije mesto, ali mnogi nisu shvatili, ili nisu želeli da u to poveruju.

---

12 Rat u Hrvatskoj počeo je 1991. godine, a rat u Bosni 1992. Zbog ograničenog prostora, u ovom radu se neću baviti ratom na Kosovu (1998-1999. godine), NATO-ovom ‘humanitarnom’ intervencijom (1999), ratom u Makedoniji (2001) niti ratom u Sloveniji (1991).

13 Brojke UNHCR-a (Visokog komesarijata UN za izbeglice) iz Decembra 1995: 1,493,000 izbeglica, 1,300,000 interno raseljenih lica. Za više detalja pogledati Prilog, slika 1.

14 Pogledati Istraživačko dokumentacioni centar, www.idc.org.ba/project/populationlosses.html#thetime (pristupljeno 25. avgusta, 2008). Njihova procena je da ovaj broj po završetku istraživanja može da naraste najviše do 110,000. Kraj istraživanja zavisi od dostupnosti finansijske podrške.

15 Istraživačko dokumentacioni centar, *Human Losses in Bosnia and Herzegovina 91-95*, www.idc.org.ba/presentation/Bosnia%20and%20Herzegovina.zip, slajd 6 (pristupljeno septembra 2008).

16 Adnan Hasanbegović, “Četiri pogleda: Otkud ja u ratu? Kako ka trajnom miru?”, specijalni dodatak u časopisu *Vreme*, br. 600, 4. jul 2002. Takođe dostupno na <http://www.nenasilje.org/publikacije/pdf/4pogleda/4pogleda-02sr-vreme.pdf> str. 6 (pristupljeno 10. oktobra, 2008).

Jedna od karakteristika ovog rata bilo je *etničko čišćenje*, koje je po definiciji “stvaranje etnički homogenog područja korišćenjem sile ili zastrašivanja da bi se iz datog područja uklonile osobe neke druge etničke ili religijske grupe”.¹⁷ Prema *Basonijevom izveštaju*, sve strane su praktikovale etničko čišćenje (preostalih dveju strana); u najvećem broju slučajeva o kojima se izveštavalo počinile su ga srpske snage, hrvatske snage vršile su ga u “svedenijoj meri”, a bošnjačke snage “u nekim ograničenim područjima” i to im nije bila politika. Sredstva koja su primenjivana bila su “masovno ubijanje civila, silovanje i seksualni napadi, mučenje, bombardovanje gradova, uništavanje džamija i crkava, konfiskovanje privatnog vlasništva, nezakonito zatvaranje civila u surovim i ponekad neljudskim uslovima, i druge nezakonite radnje...”¹⁸.

Mučiteljima s ovog dela Balkana ne može se pripisati da su izmislili ovaj zločin, oni su samo primenjivali “provereni” recept.¹⁹ Mnogi su ga kroz celu našu istoriju praktikovali, kako tvrdi Džekson Pris, u cilju postizanja “etnički homogene ili čiste (očišćene od manjinskih etničkih grupa) nacije-države”²⁰. Ona dobro zapaža da iako “etničko čišćenje pogađa ljude, zapravo se radi o teritoriji”.²¹

Praksa *mučenja i patnje mučenih* neizrecive su i neverovatne. Oni koji su iskusili katastrofu toga da budu zatočeni u nekom koncentracionom logoru bili su izloženi brutalnom maltretiranju, ponižavanju i torturi: uskraćivanju hrane i vode; tuširanju ledenom vodom; izlaganju ekstremnim temperaturama; prisiljavanju da u jednom položaju provedu nekoliko sati; prisiljavanju da gledaju mučenje ili ubijanje drugih; batinanju kundakom, bičem, štapom itd; davljenju i gušenju; batinanju po tabanima; prisiljavanju da laju, igraju, pevaju, iznova ponavljaju određene rečenice ili da se ponašaju na druge ponižavajuće načine; skidanju do gola; prisilnom radu; lažnim pogubljenjima; prisustvu članova porodice ili prijatelja tokom mučenja; prisiljavanju da učestvuju u mučenju ili ubijanju drugih; prisiljavanju da gledaju ili slušaju seksualno zlostavljanje drugih; prisiljavanju da siluju drugu osobu; prisiljavanju da gledaju ili slušaju seksualno zlostavljanje članova porodice; kastraciji i kasapljenju seksualnih organa; prisiljavanju da odluče ko će biti ubijen ili mučen; sakaćenju i lomljenju kostiju; bacanju s velikih visina; opekotinama od cigareta; elektro šokovima; nasilnom vađenju zuba; vešanju o nožne prste, šake ili stopala; čupanju noktiju; zabadanju igala pod nokte; korišćenju u čišćenju minskih polja...²²

Ove činove nije počinila nekolicina ludaka. Logori su bili ustanovljeni i organizovani kao deo svesne politike. Basonijev izveštaj, napisan maja 1994. godine (više od godinu dana pre završetka rata),

17 *Final Report of the United Nations Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), S/1994/674, Annex IV: The policy of ethnic cleansing, under the direction of M. Cherif Bassiouni, www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/report_toc.htm* (pristupljeno 25. avgusta 2008).

18 *Ibid.*

19 Videti, na primer, Andrew Bell-Fialkoff, “A Brief History of Ethnic Cleansing,” *Foreign Affairs* 72/3 (1993): 110-121; Jennifer Jackson Preece, “Ethnic Cleansing as an Instrument of Nation-State Creation: Changing State Practices and Evolving Legal Norms,” *Human Rights Quarterly* 20 (1998): 817-842; Samantha Power, *A Problem from Hell: America and the Age of Genocide* (New York: Basic Books, 2002).

20 Jennifer Jackson Preece, *Ethnic Cleansing*, 821. Autorka teksta govori o 1.5 miliona Grka prognanih iz Turske: 400,000 Turaka i oko 100,000 Bugara prognanih iz Grčke; 35,000 Grka, 67,000 Turaka i 110,000 Rumuna prognanih iz Bugarske; 62,000 Bugara prognanih iz Rumunije. 45.000 turskih Kiprana prognano je iz grčkog dela Kipra; 160,000 kiparskih Grka prognano je iz turskog dela; više od 300,000 Turaka prognano je iz Bugarske. Videti Jackson Preece, *ibid.*, 817-818. A sva ova nedela počinjena su samo u 20. veku (ne računajući Drugi svetski rat).

21 *Ibid.*

22 Videti Vladimir Jović i Goran Opačić, “Vrste mučenja” u IAN, *Tortura u ratu, posledice i rehabilitacija: Jugoslovensko iskustvo* (Belgrade: International Aid Network, 2003). Takođe videti i *Bassiouni Report, Annex VIII: Prison camps*, 27. maj 1994.

navodi 956 prijavljenih mesta zatočenja u Bosni, Hrvatskoj i Srbiji (iako Srbija zvanično "nije bila u ratu").

Logore je održavala i njima upravljala mešavina vojnog osoblja, bivših vojnih oficira i vojnika, raznih paravojnih grupa, lokalnih volontera, članova civilnih policijskih snaga ili političara. Takođe je izveštavano o brojnim situacijama gde su u logore ulazili i iz njih izlazili posetioci, među kojima su bili lokalni civili, paravojne snage i vojska, koji su nad zatvorskom populacijom vršili zlostavljanja.²³

Zatočenici su uglavnom bili pripadnici druge dve etničke grupe, civili više nego ratni zarobljenici, ali takođe i politički protivnici i dezertteri (mladi i stari; muškarci i žene). Čak su i neke izbeglice postale zatočenici. Tokom 1994. i 1995. godine policija u Srbiji hapsila je i regrutovala muške izbeglice iz Bosne i Hrvatske, kao i one koji su rođeni na jednom od tih mesta ali su imali boravište u Srbiji. Predavali su ih srpskim vojnim vlastima u Hrvatskoj ili Bosni, gde su bili inkorporirani u vojske.²⁴

Tokom rata, *organizovano silovanje* bilo je još jedno od široko rasprostranjenih zverstava. Čak su postojali specijalni logori za žene, ili su koncentracioni logori imali specijalne zgrade za žene za 'specijalni tretman'. Većina tih žena izdržala je strahotno mučenje i seksualno zlostavljanje i često ih je silovala grupa muškaraca. Silovanja muškaraca nisu tako dobro poznata, pošto žrtve i svedoci u ovom patrijarhalnom svetu nisu naročito voljni da o tome govore.²⁵ Žene nisu bile silovane samo u koncentracionim logorima, silovanje se moglo dogoditi bilo gde. Izgleda da je praksa bila da se posle "čišćenja" nekog grada ili sela traže žene radi 'malo provoda'. To se nije doživljavalo kao zločin, već pre kao nagrada. Procenjuje se da je na desetine hiljada žena bilo silovano, što ukazuje na to da se u ovom ratu silovanje sistematski primenjivalo od strane velikog broja muškaraca.²⁶

---

23 *Final Report of the United Nations Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), S/1994/674/Add. 2* (Vol. IV), Annex VIII: Prison camps, under the direction of M. Cherif Bassiouni. Prema ovom izveštaju, bosanski Srbi ili snage FRJ upravljali su nad 466 logora; bosanski Hrvati ili vlada Hrvatske i Hrvatska vojska nad 121; vlada i vojska BIH ili Bošnjaci nad 84; Bošnjaci i bosanski Hrvati zajedno nad 32; 9 objekata bili su privatni zatvori kojima su upravljali pojedinci ili grupe; a nad 244 (25.4 procenta) neidentifikovane snage.

24 Veći broj njih najpre je bio slan u "kamp za obuku" u Erdutu u istočnoj Slavoniji (Hrvatska), koji je držala ozloglašena paravojna grupa predratnog kriminalca Željka Ražnatovića Arkana. Kako je izvestio Centar za humanitarno pravo (Beograd): "Kada bi stigli, morali su da prođu kroz špalir Arkanovih "Tigrova" i bivali su tučeni zato što nisu ostali u Hrvatskoj da brane Srpsku Krajinu. Brijane su im glave i terani su da po kampu nose kamen težak između 25 i 30 kg, na kome je bila napisana reč "Disciplina". Jedan čovek, kome je puška spala s ramena, skinut je do pasa, a pripadnici paravojne grupe držali su ga vezanog za drvo 24 sata. Jedan drugi, koji se žalio da je oštećenog sluha, proveo je dva dana polunag vezan za drvo na obali Dunava prekrivenoj rojevima komaraca". Humanitarian Law Centre (HLC), *Refugees vs Serbia trial continues before first municipal court in Belgrade*, 30. novembar 2000. www.hlc-rdc.org (pristupljeno aprila 2007; avgusta 2008. više nije dostupno na internetu). HLC je podneo tužbu protiv države u ime 686 izbeglica. Za lična svedočenja, videti Drinka Gojković i dr. (ur.), *Ljudi u Ratu – Ratovanja I*.

25 Videti Dubravka Žarkov, "The Body of the Other Man. Sexual Violence and the Construction of Masculinity, Sexuality and Ethnicity in Croatian Media", u: Caroline O. N. Moser i Fiona C. Clark (ur.), *Victims, Perpetrators or Actors? Gender, Armed Conflict and Political Violence* (London: Zed Books, 2001): 69-82.

26 Videti, na primer, Vesna Kesić, Vesna Janković i Biljana Bijelić (ur.), *Žene obnavljaju sjećanje: Centar za žene žrtve rata deset godina poslije* (Zagreb: Centar za žene žrtve rata, 2003); *Ženska strana rata* (Beograd: Žene u crnom, 2008); Jasna Bakšić-Muftić, "Zločin silovanja u Bosni i Hercegovini – lokalna i međunarodna dimenzija" u Jasminka Babić-Avdispahić i dr. (ur.), *Izazovi feminizma* (Sarajevo: Forum Bosna, 2004): 49-54; Patricia Weitsman, *Women, War, and Identity: Policies of Mass Rape in Bosnia and Rwanda*, rad predstavljen na Annual meeting of the International Studies Association, Town & Country Resort and Convention Center, San Diego, California, USA, 22. marta 2006), dostupno na www.allacademic.com/meta/p98059_index.html (pristupljeno 10. oktobra 2008);

Spisak primera ljudske patnje i agonije u ovim ratovima nema kraja. Postoje milioni ljudi koji su izdržali dugu opsadu i granatiranje svojih gradova i životnih prostora, koji su preživeli (ili nisu) sravnjivanje svoga grada sa zemljom, koji su izgubili svoje bližnje, koji još ne znaju gde su posmrtni ostaci članova njihove porodice, koji su umrli od gladi, koji su zadobili trajni invaliditet i oni čija sudbina nije poznata. Svako ko je bio direktno izložen ratu ima svoje rane. Čak i oni od nas koji nisu bili izloženi direktno imaju te rane, iako se ta iskustva ne mogu porediti. Mnogi ljudi u regionu i dalje se pitaju: kako je moguće da smo sve to radili jedni drugima? Kako je moguće da smo se razdvojili, sledeći etničke linije, i počeli da se ponašamo kao čudovišta?

2.2 Rat i etnonacionalizam: značaj mitova

Majkl Lepsli, sveštenik koji je podržavao borbu protiv aparthejda u Južnoj Africi, jednom je izneo izuzetno zapažanje:

Ja sam rođen na Novom Zelandu, a u Južnu Afriku došao sam kao odrastao čovek. Kada razmišljam o svom dolasku ovamo, mislim da se tada dogodilo da sam prestao da budem ljudsko biće, a postao belac. Belaštvo je postalo kao guba, nešto što nikako nije moglo da se spere.²⁷

Jedna od posledica rata u regionu bivše Jugoslavije jeste to da smo prestali da budemo ljudska bića i umesto toga počeli da bivamo prepoznati samo kao 'Srbi', 'Hrvati', 'Bošnjaci', 'Albanci', 'Makedonci'. Nije bilo od važnosti da li smo se tako osećali i da li smo zapravo uopšte *imali* te vrste identiteta. Drugi su bolje od nas *znali ko smo mi* – a srpstvo, hrvatsvo, bošnjaštvo počelo je da bude nešto što nije moglo da se spere. U isto vreme, neki od nas su taj *beleg* nosili s nelagodom i čak stidom zbog zločina i zlodela nekih članova grupe kojoj mi (treba da) pripadamo. Izgleda da je tu nelagodu i stid još teže sprati. Neki su, međutim, voljno prigrlili samo jedan od brojnih identiteta koje imamo, onaj koji se ticao pripadanja *plemenu*. Tokom rata, taj identitet postao je pokazatelj da li će neko živeti ili umreti, biti pošteđen ili mučen. Zbog toga, mnogi ljudi počeli su da osećaju da je taj identitet najvažniji od svih njihovih identiteta. Otud sad u regionu imamo manjak 'ljudskih bića' i poplavu 'Srba', 'Hrvata' i 'Bošnjaka'.

Još jedno nasleđe ratova jesu *etnokratije* ustanovljene nakon dezintegracije SFRJ – nove države i granice koje su se organizovale na etnopolitičkim osnovama. Danas je Bosna jedna kvazi-država.²⁸ Podeljena je na Republiku Srpsku (RS, 49% teritorije) i Federaciju Bosne i Hercegovine (FBiH, 51%).²⁹ Ova tvorevina fiksirana je Dejtonskim sporazumom. Federacija bi trebalo da označava federaciju 'Hrvata' i 'Bošnjaka', dok je Republika Srpska (RS) 'srpska'. RS je bila 'najčistija' u celom susedstvu, sa nekih 3%

Lisa Sharlach, "Rape as Genocide: Bangladesh, the Former Yugoslavia and Rwanda", *New Political Science*, 22/1 (2000): 89-102; Alexandra Stiglmayer (ur.), *Mass Rape: The War Against Women in Bosnia-Herzegovina*, prev. Marion Faber (Lincoln: University of Nebraska Press, 1992).

27 U: Alex Boraine, Janet Levy and Ronel Scheffer (ur.), *Dealing with the Past. Truth and Reconciliation in South Africa*, 2. izd. (Cape Town: IDASA, 1997), 26.

28 Boris Burden primetio je da Bosna nije ni država ni nacija: "ona je mesto zločina". Boris Burden, *Kaptolski kolodvor. Politički eseji* (Beograd: Centar za savremenu umetnost, 2002), xi.

29 Državna struktura je ultrakomplikovana sa nekih 14 vlada, uključujući i međunarodnu Kancelariju Visokog predstavnika na vrhu. Videti Sliku 2 u Prilogu za mapu podeljenosti Bosne.

etničkih manjina.³⁰ Pošto je Bosna protektorat koji je i dalje pod jakim međunarodnim pritiskom, RS je, međutim, bila primorana da prihvati povratak onih koji su bili prognani. Hrvatska je “uspesno očistila” etničke Srbe do 4.54% populacije.³¹

Na mestima gde nije postignut ‘dogovor’ vidimo fenomen podeljenih gradova. Vlasti, ali takođe i građani, daju sve od sebe da ne zbune prolaznike – lako je prepoznati *kome* teritorija navodno pripada po različitim simbolima svuda unaokolo. Ova vrsta označavanja jedan je od ishoda rata. Dok je Bosna jasno podeljena po “etničkom ključu”, čiji je pravni dokument Dejtonski sporazum, Hrvatska sebe definiše kao “nacionalnu državu hrvatskoga naroda i državu pripadnika nacionalnih manjina”³² (imenujući ih), a Srbija je sebe nedavno definisala kao “državu srpskog naroda i svih građana koji u njoj žive”.³³ Međutim, u svim ovim slučajevima možemo da govorimo o *etnokratijama*.

Kako su naznačili politički psiholozi, etnonacionalizam ne pokreće mentalna bolest.³⁴ Psiholog Ervin Staub navodi, na primer, da je pripadanje grupi od ključnog značaja za ljudska bića. Ono ispunjava duboke potrebe pružajući zadovoljstvo svojstveno vezama i pruža osećaj sigurnosti: osoba dobija “vrednosti i značaj kroz identifikaciju s grupom i povezanost s drugima koje pruža pripadnost.”³⁵ Majkl Ignatijef takođe primećuje: “Tamo gde pripadaš je tamo gde si bezbedan, a tamo gde si bezbedan je tamo gde pripadaš.”³⁶

Ipak, da li bi nam tako očajnički bilo potrebno da se osećamo sigurno kada uopšte ne bismo ni imali neprijatelje koje smo konstruisali? Naravno, mnogi etnonacionalisti ne bi se složili s time da su bilo neprijatelji bilo *ethnie* naše konstrukcije, oni su nasleđeni, kao i etnička pripadnost. Prema rezonovanju etnonacionalista, etnička pripadnost je biološko pitanje, ona nam je u krvi: mi smo svi povezani tim krvnim vezama i, zajedno sa zemljom u kojoj živimo, činimo jedan organizam.

Ali, ja ću tvrditi da te zajednice *jesu* konstruisane. Smit ispravno ističe da se kod “etničke pripadnosti ne radi o krvi ili genima kao takvima, nego o mitovima i verovanjima u zajedničko poreklo.”³⁷ Dalje, ta zemlja mi nije ni ruka ni noga. Može se čak *izabrati* da li će se takvoj grupi pripadati ili ne. Ipak, kako je Hobsbom primetio, koristeći Andersonovu frazu: “neka zajednica koju smo zamislili” nije “manje stvarna zbog toga što smo je zamislili”.³⁸ Smatram da to ne bi bio problem kada bi *ethnie* ostao u svom kulturološkom okviru. Ali, *politizacija* etničkog identiteta, utemeljena na nacionalizmu kao svojoj ideologiji vodilji, čini tempiranu bombu. Smit je to dobro sročio:

Prizivanjem ideje ‘nacije’, nacionalisti mogu da mobilizuju, ujedine i legitimizuju ciljeve različitih

30 Pre rata, više od 40% ljudi tamo nastanjenih pripadalo je etničkim grupama različitim od srpske.

31 Republika Hrvatska – Centralni zavod za statistiku, www.dzs.hr (pristupljeno 25. avgusta 2007). Prema predratnom popisu 1991, postojalo je 580.762 etničkih Srba, dok popis iz 2001. beleži njih 201,631.

32 Ustav Republike Hrvatske, dopunjen 2001, www.constitution.org/cons/croatia.htm (pristupljeno 17. avgusta 2008).

33 Ustav Republike Srbije, 2006, www.parlament.sr.gov.yu (pristupljeno 17. avgusta 2008). U ovoj definiciji nije jasno šta je Srbija: da li su pripadnici “srpskog naroda” istovremeno i građani; i takođe, ako neko više voli da bude građanin, da li to znači da ona/on ne pripada srpskom narodu?

34 Videti, na primer, Dušan Kecmanović, *Etnička vremena* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2001).

35 Ervin Staub, *The Roots of Evil. The Origins of Genocide and Other Group Violence* (Cambridge: Cambridge University press, 1989).

36 Michael Ignatieff, *Blood and Belonging. Journeys into the New Nationalism* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1994), 10.

37 Anthony D. Smith, “The Ethnic Sources of Nationalism”, *Survival* 35/1 (1993), 50.

38 Eric Hobsbawm, “Identity Politics and the Left”, *New Left Review* 1/217 (maj-jun 1996), 45.

pod-elita na svom pohodu ka moći. U politici je reč o tome da se moć u državi zgrabi i održi – a nacionalizam je jedan argument za to. Nacionalizam je, stoga, politički pokret, ne pitanje kulture i identiteta.³⁹

Neki zapadni političari i analitičari tvrdili su da razlozi za ratove u bivšoj Jugoslaviji leže u drevnoj mržnji među plemenima. To je jedna od najrasprostranjenijih teorija, koju podržavaju mnogi lokalni, ali i međunarodni akteri koji su se bavili ovim regionom, da je mržnja između Bošnjaka, Srba i Hrvata vekovima stvarala sukobe.⁴⁰ Ali, to zapažanje ne odgovara realnosti u našem regionu i odražava jedan drugi mit.

Postoje, u stvari, dva mita. Jedan je da smo se mi oduvek mrzeli (tačnije, on ide ovako: “*oni nas oduvek mrže*”) i da je entička podeljenost oduvek postojala. Drugi je onaj o međuetničkom skladu i ‘bratstvu i jedinstvu’ u kojima smo živeli, kad je iznenada izbio rat. Zapravo, u bivšoj Jugoslaviji mi jesmo živeli zajedno (iako su gradovi bili ‘mešoviti’ nego sela), delili smo radna mesta, škole, hobije, kafiće, čak i porodice. U isto vreme, etnonacionalizam je uvek postojao. Etnonacionalisti su nas često upozoravali da ne bi trebalo da sklapamo brakove jedni s drugima jer to nije prirodno, da nikad ne treba da zaboravimo koliko su nam članova porodice *oni* bacili u jamu (u prošlosti), da je u redu da se s *njima* družimo, ali da treba da budemo oprezni, jer *njima* ne treba verovati i tako dalje. Pod ‘komunističkom pesnicom’ nisu bili toliko glasni, ali čim je pesnica malo olabavila počeli su da zauzimaju i truju javni prostor pričama o zverstvima koja su u prošlosti *oni* počinili nad *nama*.

Ali rat nije počeo zato što su svi ‘Srbi’ mrzeli sve ‘Bošnjake’ i ‘Hrvate’ i obrnuto. Ja ne poričem da je bilo ljudi koji su bili ispunjeni mržnjom. Ali mržnja sama po sebi ne vodi do nasilja velikih razmera, a rat nikad ne počinje iznenada kao neka prirodna katastrofa. On se dugo unapred planira i priprema. Kako beleži King, razlozima iz kojih ljudi jedni druge mrze treba da se bave psiholozi i bračni savetnici, ali razlozi iz kojih ubijaju *en mass* imaju veze s državicima.⁴¹ King s pravom postavlja pitanje “da li uopšte i postoji to što se zove ‘etnički rat’?”.⁴² On tvrdi da bi mitovi i strahovi

mogli da budu dobar recept za pogrom, ali oni retko vode do održivog nasilja velikih razmera. Za to vam trebaju iste onakve sile koje održavaju bilo koji rat, bilo ‘etnički’ ili neki drugi: preduzimači koji od nasilja imaju koristi, oružje koje obezbeđuju strane sile, harizmatično vođstvo i mnoštvo mladića kojima je dosadno.⁴³

Smit, u svojoj kritici teorije “grupne agresije”, koja je paralelna teoriji o “drevnoj mržnji kao uzroku rata”, ističe da “većina ratova može da se pripiše drugim činiocima kakvi su masovne migracije, verski ili drugi pokreti, prirodne katastrofe, kolonizacija i, iznad svega, formiranje države”.⁴⁴

A u našim ratovima reč je bila o stvaranju čistih etničkih država, jer su u takvim konstrukcijama

39 Anthony D. Smith, “Culture, Community and Territory: the Politics of Ethnicity and Nationalism”, *International Affairs* 72/3 (1996), 448.

40 Za pregled međunarodnih faktora (političari, mediji, akademski krugovi) koji su podržali ovu teoriju, pogledati David Campbell, *Nacionalna dekonstrukcija: Nasilje, identitet i pravda u Bosni*, prev. Dražen Pehar (Sarajevo: Međunarodni Forum Bosna, 2003), 63-95.

41 Charles King, “The Myth of Ethnic Warfare”, *Foreign Affairs* 80/6 (2001), 168.

42 *Ibid*, 167.

43 *Ibid*, 169-170.

44 Anthony D. Smith, “War and ethnicity: the role of warfare in the formation, self-images and cohesion of the ethnic communities”, *Ethnic and Racial Studies* 4/4 (1981), 376.

etnonacionalisti mogli da svoju moć održe savršeno i s lakoćom. Može se, onda, reći da etnonacionalisti ne delaju u skladu sa svojim osećanjima, nego u skladu s racionalnim izborom. Etnonacionalizam nije prvenstveno fenomen koji su stvorili psihološki uslovi, nego oruđe za osiguravanje moći.

2.3 Rezime: preduslovi za trajni mir

Rat s početka devedesetih bio je pokolj čije su mete bili uglavnom civili. Većina onih koji su bili u koncentracionim logorima bili su civili. Gradovi koji su bombardovani i srušeni sa zemljom bili su naseljeni civilima. Većina njih nije nikoga mučila ili iskasapila (bilo ih je koji jesu, ali njihov broj je ograničen). Zatim, većina boraca su postali vojnici tako što su regrutovani. Neki su se dobrovoljno pridružili vojsci da bi nešto branili. Ali ogromna većina vojnika nije počinila takve strahotne zločine. Ipak, u regionu postoji navika da se prebacuje odgovornost na čitave etničke grupe: ako je hiljade Srba/Hrvata/Bošnjaka činila te užase – to znači da su ih činili svi Srbi/Hrvati/Bošnjaci. Činjenica je da su na Balkanu patili milioni ljudi, bez obzira na to koji etnički identitet imaju ili su imali. Kada uzmemo u obzir tu činjenicu, načinićemo veliki korak ka trajnom miru. Ovo svakako ne znači da sve strane treba kriviti u jednakoj meri. Ali znači da svu patnju treba javno priznati, bez obzira na to ko je odgovoran za njeno nanošenje.

Sadašnja realnost, pak, jeste da sve tri grupe jedna drugu krive za rat i patnju, ne prihvatajući da su patili i drugi. U Hrvatskoj i FBiH rat se uglavnom gleda kao agresija od strane Srbije s ciljem ustanovljavanja 'Velike Srbije', dok se među 'Srbima' on percipira kao građanski rat čiji su koreni u drevnoj mržnji među etničkim grupama. Mnoge izbeglice još se nisu vratile svojim kućama, a mnogo njih koji jesu u stvari su prodali svoje vlasništvo i preselili se tamo gde je 'njihova grupa' u većini. Oni koji su se vratili, ako se ne osećaju pod pretnjom, obično osećaju nesigurnost – ne mogu da nađu posao i da izdržavaju svoje porodice jer mnogi poslodavci ne prihvataju etničke manjine. Mnoge porodice i dalje ne znaju sudbinu svojih bližnjih.⁴⁵ Ratne zločince u javnom prostoru slave kao heroje i zaštitnike one grupe kojoj pripadaju, a uglavnom se poriče da su počinili ikakav zločin, čak i ako postoje neporecive činjenice. Zato je nivo nepoverenja i čak straha jednih od drugih tako visok.

Danas, skoro trinaest godina nakon Dejtonskog sporazuma, situacija u regionu bivše Jugoslavije ne može se definisati kao mir. Nije rat, prestali smo da pucamo jedni na druge, ali nije ni mir. Jedan od razloga za ovu situaciju je nedovoljno truda uloženog u izgradnju mira. Lederach tvrdi da "mir okončava nešto što je destruktivno, bolno i nehumano i gradi nešto što je dinamično, što hrani ljude i njihove odnose".⁴⁶ A mi još nismo prekinuli destruktivno, bolno i nehumano ponašanje. Potpisivanje sporazuma o prestanku ratnih dejstava bilo je važno za zaustavljanje rata, pucanja i ubijanja. Ali pred nama je još dug put kako bismo postigli trajan mir u regionu.

45 Prema Međunarodnoj komisiji za nestala lica (International Commission on Missing Persons, ICMP), 24,088 ljudi prijavljeno je kao nestalo tokom ovih ratova, a oko 7,000 ljudi još nije pronađeno. Pogledati ICMP, www.icmp.org (pristupljeno 17. avgusta 2008).

46 John Paul Lederach, "Civil Society and Reconciliation," u: C. A. Crocker i dr. (ur.), *Turbulent Peace: The Challenges of Managing International Conflict* (Washington D.C.: USIP, 2001), 853.

3. Izgradnja mira i pomirenje

Tokom dugogodišnjeg mirovnog aktivizma u regionu stekla sam utisak da većina ljudi želi da živi u miru. Uprkos tome, ratno huškanje može da se čuje od nekih političkih grupa kad god im je potrebno da zadobiju političke poene. Međutim, *izgradnja mira* uopšte uzev jeste prihvaćen termin u našoj regiji. U isto vreme, termin *pomirenje* nije toliko popularan. U najboljem slučaju, koristi se s nelagodom. U regiji se mogu čuti različiti glasovi, od onih koji su apsolutno za pomirenje; preko onih koji govore da ono njima lično nije potrebno jer se ni s kim nisu svađali; i onih koji govore da su važnije istina i pravda; do onih koji ne žele da se mire s “onima koji su nas klali” jer njih treba kazniti. Svakako postoje vrlo različita razumevanja tog pojma. Čak i mirovni aktivisti retko koriste taj termin da opišu svoj rad. Zato je neophodno pojasniti termin pomirenja i istražiti koliko je on koristan za izgradnju mira.

3.1 Pomirenje kao višedimenzionalan proces

Pomirenje nije naročito nov koncept, pošto postoji već vekovima i u skoro svim religijama. Zato bi izgledalo logično da je on sasvim dobro razvijen i široko rasprostranjen, tako da je relativno jasno šta je pomirenje i kako do njega dolazi, makar upola jasno kao to šta je rat i kako ga započeti. Ali, delom zbog činjenice da verske institucije nisu bile od velike pomoći u razvijanju ovog koncepta⁴⁷, pošto se čini da je njima bilo važnije održavanje militantnog patrijarhalnog koncepta ‘drugog’ i uloge jedine žrtve⁴⁸ (makar u ovom regionu), postoji značajna konfuzija oko toga šta bi pomirenje trebalo da bude.

Pomirenje kao svetovni pojam mnogo je novije, a u akademskim krugovima i onim vezanim za izgradnju mira još ne postoji konsenzus oko toga kako ga definisati. Uglavnom se smatra važnim

---

47 To što zauziman veoma kritičan stav prema verskim zajednicama, njihovim predstavnicima i njihovoj problematičnoj ulozi u javnosti ne implicira da umanjujem sve pozitivne i mirovno orijentisane inicijative unutar verskih zajednica, niti one koje su započele međureligijske i ekumenske grupe. Moja kritika se uglavnom zasniva na javnim činovima i govorima verskih predstavnika. U vezi s ulogom verskih institucija u “podgrevanju atmosfere”, pogledati Vjekoslav Perica, *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States* (New York: Oxford University Press, 2002); Milorad Tomanić, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj* (Beograd: Medijska knjižara Krug, 2001); Mitja Velikonja i drugi, “The Role of Religions and Religious Communities in the Wars in ex-Yugoslavia 1991-1999”, prev. R. Obradović-Đurđević i drugi, *Religion in Eastern Europe XXI/4* (Avgust 2003): 1-42; Vjekoslav Perica, “Uloga crkava u konstrukciji državotvornih mitova Hrvatske i Srbije,” u: *Historijski mitovi na Balkanu* (Sarajevo: Institut za Istoriju, 2003).

48 Primedba urednika: za feminističku i rodno orijentisanu kritiku militantnog patrijarhalnog diskursa zasnovanog na religijskom fundamentalizmu, videti *Šta svaka građanka i građanin treba da zanju o SPC* (Beograd: Koalicija za sekularnu državu, 2007); Nada Ler-Sofronić, “Fašizam danas: žene između vjerskog i tržišnog fundamentalizma”, *Zeničke sveske – Časopis za društvenu fenomenologiju i kulturnu dijalogiku* 7 (2008): 135-150. Jasminka Avdispahić-Babić, “Feminizam i diskurs o pravima”, *Forum Bosna: Religija i javni život* 19 (2002): 286-297; Ženska mreža Hrvatske, “Katolička crkva štetno utječe na položaj žena u Hrvatskoj” www.zamirzine.net/spip.php?article3461 (pristupljeno 10. oktobra 2008). Za umereniju, a kritičku i duboku analizu odnosa između religije, civilnog društva i roda, videti Zilka Spahić-Šiljak, *Žene, religija i politika: analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angažman žene u javnom životu i politici u BiH* (Sarajevo: IMIC, 2007).

multidimenzionalnim konceptom za koji ne postoji jedan lak recept.⁴⁹ Po Galtungovim rečima: "Pomirenje je tema s dubokim psihološkim, sociološkim, teološkim, filozofskim i temeljno ljudskim korenima – i zapravo niko ne zna kako da ga uspešno ostvari."⁵⁰

Većina teoretičara slaže se da je pomirenje proces čiji je cilj da unapredi odnose između ljudskih bića ili grupa: da ponovo uspostavi prekinute odnose,⁵¹ da ih promeni i redefiniše⁵² ili preuredi,⁵³ da strane pripremi za "odnose s pravdom i mirom"⁵⁴, da izgradi i zaleži "pokidane niti života i odnosa, interpersonalnih i onih unutar zajednice."⁵⁵ Stoga, interesne strane jesu one koje bi trebalo da izgrade ili/i ponovo stvore odnose koji im obema odgovaraju; trebalo bi da ulože napor da naprave prvi korak i počnu da se menjaju. Pomirenje se odnosi na budućnost i, kako kaže Rigby, "traži aktivno učešće onih koji su bili podeljeni neprijateljstvom. U srži svakog procesa pomirenja jeste spremnost ljudi da zamisle zajedničku budućnost."⁵⁶

Ipak, iako se proces pomirenja fokusira na budućnost, on ne implicira da zverstva i kršenja ljudskih prava iz prošlosti treba da se zaborave i zapostave, nego služi "upravo tome da se osigura da se prošlost ne vrati."⁵⁷ Zato, proces pomirenja takođe mora da se bavi prošlošću, ili, kako to kaže Lederach:

Njegov primarni cilj i ključni doprinos je da traži inovativne načine da stvori vreme i mesto, na različitim nivoima pogođene populacije, za bavljenje, integraciju i prisvajanje bolne prošlosti i neophodne zajedničke budućnosti kao sredstava za suočavanje sa sadašnjošću.⁵⁸

Stručnjaci pomirenje često definišu kao višedimenzionalni proces koji obuhvata nekoliko elemenata. Za Lederaha, to su istina, milosrđe, pravda i mir.⁵⁹ Blumfeld, koji smatra pomirenje "kišobran

49 Za modele pomirenja i istine predložene i diskutovane u regionu bivše Jugoslavije, videti Vesna Nikolić-Ristanović, "Specifičnost društveno-istorijskog konteksta i viktimizacija u Srbiji i njihov značaj za koncipiranje modela istine i pomirenja", *Temida* 4 (2002): 55-66; Vesna Nikolić-Ristanović, "Truth and reconciliation experience in Serbia: the process so far," rad predstavljen na XI Međunarodnom Simpozijumu Svetskog viktimološkog društva, *New horizons in victimology*, Stellenbosch (South Africa), 13-18. jula 2003; Jelena Tošić, "Koji model istine i pomirenja odgovara bivšoj Jugoslaviji? Razmišljanja na osnovu završne panel diskusije", rad predstavljen na Austrijskoj akademiji nauka za Commission for Social Anthropology Research Fund – Wittgenstein 2000; Dejan Đokić, "Unutaretničko pomirenje i nacionalna homogenizacija: diskurs o pomirenju u Srbiji i Hrvatskoj," *Reč* 7/16 (2003):109-127; Vjeran Katunarić, "Oblici mira u multietničkim sredinama", *Migracijske i etničke teme* 4 (2007): 391-408; Goran Milas, Ivan Rimac i Nenad Karajić, "Spremnost na oprost i pomirenje nakon domovinskog rata u Hrvatskoj", *Društvena istraživanja – Časopis za opća društvena pitanja* 6 (2007): 1151-1173; i dr.

50 Johan Galtung, "After Violence, Reconstruction, Reconciliation, and Resolution. Coping with Visible and Invisible Effects of War and Violence," u Mohammed Abu-Nimer (ur.), *Reconciliation, Justice and Coexistence. Theory and Practice* (Lanham: Lexington Books, 2001), 4.

51 Andrew Rigby, "Twenty Observations on 'Post-settlement' Reconciliation," rad predstavljen na seminaru *Reconciliation Expert Network*, Stockholm, 15-17. mart 2006), 1.

52 Lederach, *Civil Society*, 847.

53 David Bloomfield, "Reconciliation: An Introduction," u: Bloomfield i dr. (ur.) *Reconciliation After Violent Conflict: A Handbook* (Stockholm: IDEA, 2003), 12.

54 Galtung, *After Violence*, 3.

55 Lederach, *Civil Society*, 849.

56 Andrew Rigby, *Justice and Reconciliation after the Violence* (London: Lynne Rienner Publishers, 2001), 12.

57 Bloomfield, *Reconciliation*, 15.

58 John Paul Lederach, *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*, 2. izdanje. (Washington: United States Institute for Peace, 1998), 35.

59 Lederach, *Civil Society*, 849.

terminom", definiše četiri glavna instrumenta: proces pravde, traženje i govorenje istine, proces zaceljenja i proces reparacije.⁶⁰ Prema Rigbiju, pet je neophodnih uslova za konstruktivno suočavanje s prošlošću i time pomirenje: istina, bezbednost (lična i kolektivna), pravda, vreme i kultura.⁶¹

U ovom regionu ljudi obično raspravljaju o pojmu pomirenja u vezi s istinom, pravdom i oprostom. Neki ove koncepte doživljavaju kao suprotstavljene, drugi ih vide kao komplementarne ili čak kao sinonime. Stoga izgleda neophodno da ovde pojasnimo kakve veze postoje i od kakve su važnosti istina, pravda i pomirenje za procese pomirenja i izgradnje mira.

Istina

Najrasprostranjeniji zahtev onih koji su pretrpeli nasilje, porodica žrtava i onih koji se bore za političke i društvene promene jeste *zahtev za istinom* o prošlim nedelima: da postane poznata i javno priznata. Postoje mišljenja da previše istine može da bude kontraproduktivno i da je bolje da pustimo da ono što je bilo ostane u prošlom vremenu. Ali, oni koji su propatili ne mogu da zaborave, a ako društvo ne prepozna i javno ne prizna da su im učinjene grozomorne stvari, oni neće imati poverenja u takvo društvo i neće se u njemu osećati sigurno, neće se osećati delom tog društva. Moglo bi se tvrditi da nepriznavanje onoga što se desilo, poricanje, zatvaranje očiju jeste isto kao da nas nije briga ili kao da podržavamo činjenje zlodela.⁶² Takođe, to implicira da nema garancije da se prošlost neće vratiti i da naša društva zverstva prihvataju kao jedan 'normalan fenomen'. U takvoj atmosferi pomirenje nije moguće. Kako je naglasila Bliker, "istina ima centralno mesto u uspešnoj transformaciji konflikta i u budućem trajnom miru."⁶³

Istina je važna u pogledu tri dimenzije: "šta se dogodilo?", "šta je to omogućilo?" i "ko je to učinio?". Mnogi glasovi izražavaju mnogo istina, ali istina o ljudskoj patnji samo je jedna: činjenice o onome što su ljudi pretrpeli, odgovor na pitanje *šta se dogodilo*. A ova istina ima prioritet u tome da bude javno priznata, bez obzira na to kojoj identitetskoj grupi pripadaju oni koji su propatili. Ta dimenzija istine ne sme da bude predmet sporenja.

Naravno, postoje raznovrsna tumačenja o uzrocima i korenima nasilja zahvaljujući narativima i mitovima koji se međusobno nadmeću (a mitovi su "čudnovato nepropusni za činjenice").⁶⁴ Ovo je najteži zadatak, pošto postavlja pitanja o odgovornosti, a sve strane, naravno, sebe vide kao pravedne. Umesto pitati *zašto*, treba pitati *šta je to omogućilo?* Mapiranje *ideologije* koja leži u pozadini sukoba jeste ključan zadatak (makar u regionu bivše Jugoslavije).⁶⁵ Tek kad postanemo apsolutno svesni toga šta

60 David Bloomfield, On Good Terms: Clarifying Reconciliation, *Berghof Report* No. 14 (Berlin: Berghof Forschungszentrum für konstruktives Konfliktmanagement, October 2006), 12.

61 Rigby, *Twenty Observations*, 8.

62 Stanley Cohen, *Stanje poricanja: Znati za zlodela i patnje*, prev. S. Glišić (Beograd: Samizdat B92, 2003), 413.

63 Mô Bleeker Massard, "Introduction and Recommendations," u: Mô Bleeker i Jonathan Sisson (ur.), *Dealing with the Past: Critical Issues, Lessons Learned and Challenges for Future Swiss Policy*, Swisspeace Working Paper 2, KOFF Series, 2004, dostupno na www.swisspeace.ch/typo3/fileadmin/user_upload/pdf/KOFF/KOFF_DealingWithThePast.pdf, p. 5 (pristupljeno 17. avgusta 2008).

64 Ignatieff, "Articles of Faith," *Index on Censorship* 5 (1996), 116.

65 Ignatieff tvrdi da istina ne može da se nalazi negde "između". Ona ne može da bude rezultat kompromisa između dve verzije događaja koje se međusobno nadmeću: "ili je opsada Sarajeva bila nameran pokušaj da se terorise i potkopa izabrana vlada jedne međunarodno priznate države, ili je bila legitimna preventivna odbrana srpske domovine od muslimanskog napada. Ne može da bude obe stvari" (Ignatieff, *ibid*, 114). Ipak, ponekad istina

nas je dovelo do nasilja velikih razmera, moći ćemo da znamo šta moramo da promenimo. A izgradnja mira podrazumeva promene.

Treća dimenzija istine tiče se toga ko je počinio neki zločin. Glavni razlog zašto je to važno jeste da se počinio da ime, tako da počinilac nisu 'oni', druga grupa, nego određen broj pojedinaca.

Pravda

Često može da se čuje, naročito od onih koji su pretrpeli nedela, da nema mira ni pomirenja bez *pravde*. Za mnoge ljude pravda pre svega znači kažnjavanje počinioaca. Vjera, čija je mlada ćerka ubijena, najverovatnije zato što je rođena u 'mešovitom' braku, ističe da neće biti pomirenja,

dok pravosuđe ne napravi pravdu bez obzira na nacionalnost, za sve, za sve stradale u ovom ratu[...] Dok ja ne znam ko je meni ubio moje dijete i zašto. Jer, kako može biti neko na slobodi ko je ubio 100 ljudi? Kako? Ja znam da su Srbi klali ali bogami su klali i Hrvati, i to još kako.⁶⁶

Ali, prema Sudiji Goldstonu, bivšem glavnom tužiocu Haškog tribunala, postoji jedna dilema u vezi s pravdom. On tvrdi da "u savršenom društvu žrtve imaju pravo na punu pravdu, to jest suđenje počinitelju i, ako se ispostavi da je kriv, adekvatnu kaznu. Taj ideal nije moguć posle masovnog nasilja. Naprosto je previše žrtava i previše počinilaca. Čak i najsofisticiraniji krivično pravni sistem bio bi potpuno preplavljen."⁶⁷ Kako kaže Rigbi, "u srcu većine zdravorazumskih poimanja pravde jeste ideja o 'ispravljanju stvari'."⁶⁸ Ali, čak i ako bismo mogli da kaznimo sve počinioce, ne bismo završili proces "ispravljanja stvari". To nas ne bi dovelo do trajnog mira, jer menjanje nepravednog sistema i odustajanje od militantne ideologije jeste ono što je ključno ako je cilj trajni mir.

Minimum koji bi mogao da se učini je javno priznavanje počinjenih zločina, javna osuda tih činova i davanje do znanja da su takvi zločini neprihvatljivi. Umesto da ratne zločince tretiraju kao heroje, naročito one koji ne pokazuju nikakvo kajanje ni žaljenje, njihove 'zajednice' bi trebalo da ih izvrgnu sramu. I da od njih okrenu glavu, kako kaže Edin, čiji su otac, brat i nekoliko rođaka nestali nakon što su bili zatvoreni u koncentracionom logoru.⁶⁹

Oprost

Razlog iz koga mnogi ljudi osećaju odbojnost prema konceptu pomirenja u ovom regionu je taj što se ono često povezuje s oprostom. Mnogi ljudi, naročito oni koji su sami iskusili nasilje ili videli kako se ono čini nad njima bliskim ljudima, osećaju otpor prema konceptu oprosta, pošto se on uglavnom

---

može da se sastoji od većeg broja pojedinačnih istina. Za militaristički um, opsada grada je legitimna preventivna odbrana. Zato ne bi trebalo da se usredsredimo na pitanje koja je istina istinita, nego na ideologiju, u ovom slučaju militaristički etnonacionalizam, koji stoji iza nje.

66 Vjera Solar, intervju u Nenad Vukosavljević, *Svi bi rado bacili kamen*, (Beograd-Sarajevo: CNA, 2007), DVD.

67 Richard J. Goldstone, "Foreword," u: Minow, *Between Vengeance*, ix-xx.

68 Andrew Rigby, "Three Contrasting Approaches for 'Dealing with the Past': Collective Amnesia, Retributive Justice and Prioritising Truth," *CCTS Newsletter* 18 (jesen 2002).

69 Edin Ramulić, intervju u: Aldin Arnautović i Refik Hodžić, *Slijepa pravda*, (Sarajevo: XY Films Produkcija, 2004), DVD.

shvata kao “moralno pitanje”: da je dužnost oprostiti zarad mira. Zbog ovakvog shvatanja ljudi mogu da se osećati pod pritiskom da oprostite, da postoji očekivanje da oni načine prvi korak i tako naprave kompromis koji ih ne bi doveo do pravde koju toliko jako žele. Kako primećuje Minou: “Očekivati da oni koji su preživeli oprostite znači natovariti im još jedno breme. Oprostiti bez dobrog razloga za to jeste prihvatanje nasilja i obezvređivanja samog sebe.”⁷⁰

Oprost je veoma ličan proces i čin koji ne može da se zahteva. To je izbor pojedinca koji je pretrpeo nedelo – samo on ima moć da odluči. Svako ko je propatio treba da zadrži tu moć i to pravo, ne obazirući se na moralističke pridike. Ako su ljudi u stanju da oprostite, to ne znači da će da zaborave ili da ponište ili prihvate nedelo koje im je učinjeno. Ako ne žele ili ne mogu da oprostite, to nije odlučujuće u procesu izgradnje mira.

3.2 Pomirenje koga i s kim?

Rigbi definiše dve dimenzije procesa pomirenja: 1) pomirenje s bolom i gubitkom (*pomirenje s nečim*) i 2) pomirenje s bivšim neprijateljima zarad buduće koegzistencije (*pomirenje s nekim*). Prva dimenzija, nadilazeći želju da se gubitak osveti, važna je za “bogatije” oblike koegzistencije onih koji su podeljeni neprijateljstvom.⁷¹ Koliko god je ovo važno za društvo, važno je i za pojedince kako bi bili u stanju da nastave svoje živote.

Dimenzija *pomirenja s nekim* postavlja teško pitanje: ko treba da se pomiri s kim?⁷² Žrtve zločina mogu da se pomire s počiniteljem (pod nekim okolnostima), ali to nije odlučujuće za proces izgradnje mira u društvu. Oni se možda nikad neće pomiriti i oprostiti, mnogi činovi uopšte nisu oprostivi, ali ako prevaziđu potrebu za osvetom, i dalje postoji šansa za izgradnju trajnog mira. Ovde govorimo o pomirenju na nivou pojedinaca.

Od mnogo je veće važnosti za trajni mir u nekom društvu baviti se onim što se dešava u javnom diskursu na nivou grupe. A upravo tu pitanje “ko s kim treba da se pomiri” postaje nezgodno. Stručnjaci obično govore o “bivšim neprijateljima”, “grupama koje su nekad bile protivnici”, onima koji su “podeljeni neprijateljstvom”, “stranama u sukobu”, “stranama” itd. U mom radu, tada se postavlja pitanje ko su bivši neprijatelji u kontekstu bivše Jugoslavije. Jesu li ti neprijatelji zapravo Srbi i Hrvati (ili druge kombinacije)? Kako sam naznačila u prethodnom poglavlju, rat s početka devedesetih nije bio “etnički rat” koji je iznenada buknuo zbog takozvane “etničke mržnje”. Neprijateljstvo etničkih grupa je konstruisani mit koji je bio eksploatisan s ciljem vođenja rata i savršeno je pokrio prave razloge za rat.

Kada bi jedino značenje “etničkog sukoba” bilo to da su sve strane etnički različite, “onda je sve što imamo jedan površan opis, a ne koristan koncept”, kako tvrdi Gili.⁷³ Iz perspektive mirovne aktivistkinje, mogu da kažem da taj koncept čak može da bude i opasan jer pothranjuje i jača etnonacionalističku ideologiju. A može i da navede one koji se bave izgradnjom mira na pogrešan put. Kako kaže Gili, “Kad odlučimo da se posvetimo pitanjima etničke pripadnosti, može da se desi da ignorišemo sve ono čega je lišen ili siromaštvo s kojim su se suočava neki siroti seljak koji ili nema suseda pripadnika manjina ili

70 Minow, *Between Vengeance*, 17.

71 Rigby, *Twenty Observations*, 5. Tri oblika koegzistencije koje definiše Rigbi videti u Tabeli 1 u Prilogu.

72 Zahvaljujem se svojoj prijateljici i kolegici Tamari Šmidling što je insistirala na ovom pitanju.

73 Bruce Gilley, “Against the Concept of Ethnic Conflict”, *Third World Quarterly* 25/6 (2004), 1158.

(kao što je uglavnom slučaj) s njima živi u miru.”⁷⁴ Esma, žena koja je preživela tri godine pod opsadom u Sarajevu i česta granatiranja, jasno je rekla: “Oni treba da se pomire tamo, ti političari, ona, da izvineš, govna! Šta ja imam da se mirim sa kim, pa nisam se ni svađala.”⁷⁵

Stoga, mirovni aktivisti ne bi trebalo da upadnu u zamku toga da na etničku pripadnost gledaju kao na element koji deli ljude, inače neće prepoznati korene sukoba u našoj regiji. Ne treba da se primarno fokusiraju na etničku pripadnost, nego na strukture, kulture i ideologije koje su osnova nasilnog konflikta. Treba ljudima da ponude prostor da se odmore od preteške i pritiskajuće etničke etikete i da im ponude druge načine sagledavanja realnosti i delanja.

Izgleda da u našoj regiji pristup koji za cilj ima pomirenje među velikim grupama ili narodima nije koristan. Pojedinci mogu da se pomire s *nečim* i *nekim*. Rigby pravilno primećuje da su za “najbogatiji” nivo koegzistencije – gde je nivo pomirenja dubok – ključni akteri obični ljudi na *grassroots* nivou.⁷⁶ Ovo ne znači da se s etnonacionalističkim javnim diskursom ništa ne može uraditi. Kad bi mnogi pojedinci promenili svoje stavove i ponašanja prema pripadnicima druge grupe/grupa, to bi uticalo na promenu u dominantnom javnom diskursu. To bi bio pristup “odozdo nagore”. Još jednom, međutim, on počinje s pomirenjem na ličnom nivou.

Ali sam pristup odozdo nagore nije dovoljan, pa je stoga važno razviti jedan više politički pogled na pomirenje i njegov značaj za transformaciju sukoba. Blumfeld sugerise da je pomirenje “suštinski (i suštinsko politički) deo izgradnje mira, isto tako ključan i isto tako neophodan kao ekonomska rekonstrukcija, pravne reforme i sve druge rekonstruktivne i preventivne mere posle nasilja.”⁷⁷ On tvrdi da će u političkoj praksi ponovne izgradnje posleratnih struktura, “efikasnost izgradnje mira i izgradnje demokratije značajno profitirati poklanjanjem vidljive pažnje prirodi *odnosa* koji su izgrađeni tokom ovih procesa. Pri razvijanju (...) ‘pravednog’ društva posle nasilja, moraju se osmisliti političke institucije tako da ne samo da unapređuju pravednost, zastupljenost, odgovornost, inkluzivnost itd, i sposobnost da se s razlikama ophodi bez pribegavanja nasilju, nego i da poklanjaju svesnu i stalnu pažnju odnosima koje sadrže i razvijaju same institucije unutar ili van njih.”⁷⁸

Sledeći, međutim, ovo razumevanje pomirenja, ostaje isto otvoreno pitanje: *ko s kim treba da se pomiri?* A njega treba ozbiljno da razmotre oni koji su posvećeni radu na izgradnji mira i pomirenju. Ipak, čak i kad postoji odbojnost prema konceptu pomirenja (a mirovni aktivisti u regionu retko koriste taj termin da opišu svoj rad), smatram da je on koristan za izgradnju mira u našoj regiji. Važno je da se pojedinci *pomire* s bolom i gubitkom i da prevaziđu žudnju za osvetom, i da tako spreče novi ciklus nasilja. Ljudi možda mogu da se *pomire* s direktnim počiniteljima, ali to nije odlučujuće u izgradnji mira (ključno je prevazilaženje žudnje za osvetom). U ovom slučaju je važnije da ostatak društva ne podržava niti poriče dela počinitelja. Ovde se radi o pomirenju na ličnom nivou. “Političko pomirenje” mogli bi da budu svi oni procesi i činovi na nivou društva koji doprinose pomirenju i podstiču da se ono desi na ličnom nivou, koji podstiču da se prekinuti odnosi (ponovo) uspostave, koji unapređuju mirne odnose pune poštovanja. Političko pomirenje znači procese koji doprinose izgradnji mira i smanjuju šanse za njegovu razgradnju. Održivi mir u našem regionu ne može se dostići a da se u političko pomirenje

74 *Ibid.*, 1163.

75 Esma, intervju u Helena Rill i Ivana Franović (ur.), *Ne može meni bit dobro ako je mom susjedu loše*, (Beograd, Sarajevo: Centar za nenasilnu akciju, 2005), 42.

76 Rigby, *Twenty Observations*, 13. Vidi Tabelu 1 u Prilogu.

77 Bloomfield, *On Good Terms*, 9.

78 *Ibid.*, 30.

ne ulože ozbiljni naponi. Ali, ni političko pomirenje ni trajni mir nisu mogući bez našeg suočavanja s nasilnom prošlošću na konstruktivni način.

3.3 Suočavanje s prošlošću kao preduslov za održivi mir

Prošlost je teško breme i za sadašnjost i budućnost, ukoliko se s njom postupa na pogrešan način. Mi pamtimo prošlost, ne toliko istorijske činjenice, koliko jake emocije, bol, gubitak, viktimizaciju, nepravdu, mitove i narative koji su se oko njih razvili. Pošto je s prošlošću povezano toliko bola, veoma je teško suočiti se s njom na konstruktivan način i zato izgradnja mira i pomirenje uopšte nisu laki procesi. Ako se radi o dalekoj prošlosti, čak možemo da imamo slučaj “izabrane traume” – traume ne kao posledice nečeg potresnog što smo doživeli, nego nečeg što su pretrpele prethodne generacije.⁷⁹ Skoro svaka velika grupa ima ovu vrstu prošlosti, a ako se mnogi pripadnici grupe *s njom nisu pomirili*, ako se nisu odrekli želje za osvetom, ova prošlost lako može da se mobiliše i zloupotrebi u različite političke svrhe. Kako opisuje Đordano, u većini slučajeva, “intelektualne i političke elite upravljaju prošlošću i proizvode kako istorije, tako i uspomene jednog društva, a samim tim i suprotstavljene istine. Ove potonje su specifična društvena konstrukcija realnosti koja proizilazi iz pažljive reelaboracije, reinterpretacije, manipulacije ili čak ponovnog izmišljanja prošlosti u sadašnjosti.”⁸⁰

Dva su za Najera ključna razloga za suočavanje s prošlošću. Prvi je prepoznavanje “vrednosti i dostojanstva onih koji su bili žrtve”, jer ako to ne uradimo, mi “perpetuiramo, čak i doprinosimo njihovoj viktimizaciji”. Drugi razlog je ustanovljavanje vladavine prava. Pitanje izbegavanja budućih zloupotreba za njega nije dovoljno kredibilno, “jer uključuje predviđanja.”⁸¹ Možda zaista uključuje predviđanja, ali nasilna prošlost bez prikladnog suočavanja jeste tempirana bomba. Uvek može da se upotrebi kao idealni izgovor za masakriranje drugih ljudi.

Žrtva nasilja, ili grupa koja gaji izabranu traumu zahvaljujući viktimizaciji svojih predaka, može da postane počinilac. I otvara se novi ciklus nasilja. *Pomirenje* s gubitkom može da spreči ponovno otvaranje tog ciklusa, da ga zauvek zakopa i doprinese početku života u sadašnjosti i za budućnost. Rigby tvrdi da je pronalaženje načina za suočavanje sa bolom iz prošlosti neophodno da bi ljudi “reinterpretirali tu prošlost, gledajući u vreme iza nas kroz drugačije sočivo koje im omogućava da rekonstruišu svoja sećanja na način koji umanjuje intenzitet osećanja mržnje, gorčine i gubitka”.⁸² Takođe tvrdi da je suočavanje s prošlošću uporedivo s oprostom, ako se ovaj proces ne shvata kao moralna obaveza, nego kao proces “formiranja novog sećanja (ličnog i kolektivnog) koje oslobađa ljude od previše determinirajućeg negativnog uticaja prošlosti.”⁸³ Ovo ne treba da znači zaborav patnje, gubitka i brojnih zlostavljanja, nego treba da znači sagledavanje prošlosti i sadašnjosti u novom svetlu, pošto “istorija i

79 Vidi Vamik Volkan, “Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity,” *Group Analysis* 34/1, 79-97.

80 Christian Giordano, “Dealing with the Past, Dealing with History,” u Bleeker and Sisson (ur.), *Dealing with the Past*, 56.

81 Aryeh Neier u Boraine i dr. (ur.), *Dealing with the Past. Truth and Reconciliation in South Africa*, 2. izdanje (Cape Town: IDASA, 1997), 3.

82 Andrew Rigby, “Dealing with the Past: Forgiveness and the Reconstruction of Memory in Divided Societies,” *International Journal of Politics and Ethics* 3/1 (2003), 95.

83 *Ibid.*, 96.

poreklo nisu jedini način na koji možemo da vidimo sebe i grupe kojima pripadamo.”⁸⁴ Neizbežni korak u ovom procesu jeste donošenje odluke da li ćemo da živimo u prošlosti ili u sadašnjosti, da li ćemo uopšte da živimo, ili ćemo da održavamo i do u večnost ponavljamo ciklus nasilja. Ali, da bi do toga došlo, neophodno je javno priznavanje prošlih zloupotreba. Uzajamno poricanje je savršena strategija da se ljudi drže zaključani u prošlosti koja vodi do sprečavanja bilo kakve smislene izgradnje mira.

Moje iskustvo mirovne aktivistkinje u regiji bivše Jugoslavije govori da je suočavanje s prošlošću ključno pitanje za izgradnju mira i pomirenje, pošto su pogledi na prošlost ono što ljude deli i vodi. Stoga, moramo da nađemo načine da je otvorimo i “očistimo” (kako bi rekao Otac Lepsli), da bi rane mogle da zarastu.⁸⁵ U ovom smislu, konstruktivno suočavanje s prošlošću je proces koji, prvo i pre svega, rekonstruiše kolektivno sećanje na takav način da više nije moguće da se ono reinterpreтира i da se njime manipuliše kao oruđem za nasilje nad ‘drugim’. To je proces koji stoga mora da ide ruku pod ruku s procesom izgradnje mira.

4. Suočavanje s prošlošću: primenjeni mehanizmi i trenutne potrebe

---

Prijedor je mali grad u Bosni, gde su tokom rata počinjena užasna zverstva. U njegovoj okolini je funkcionisalo nekoliko logora; najzloglasniji među njima su Omarska, Keraterm i Trnopolje, gde su oni koji nisu (prepoznati kao) ‘Srbi’ nasilno internirani. Danas, to je grad utočio u tišinu. Većina mesta na kojima su ljudi bivali mučeni uopšte nisu označena. Ali na mestu gde je bio koncentracioni logor Trnopolje nalazi se ogromni spomenik s natpisom: “Vojnicima koji su svoje živote ugradili u osnivanje Republike Srpske.”⁸⁶ Jedna od preživelih iz logora Omarska izrazila je kako se oseća u vezi s tim:

Ne znam kako to da nazovem, sarkazmom, ironijom, uvredom žrtava. (...) Ja sam istinski povređena i ne mogu to da razumem. Mogu da razumem kad neko ne želi da govori o zločinima koji su se odigrali, mislim, možda mora da prođe još neko vreme. Ali, da se zločini slave spomenicima? To je prosto smešno.⁸⁷

Mnogo vojnika je zaista izgubilo živote u ratu i podizanje spomenika njima može da se razume. Ali, podići takav spomenik na mestu gde su ljudi iz drugih grupa mučeni šalje indikativnu poruku. U ovom regionu postoji široko rasprostranjeni obrazac suočavanja s prošlošću ili kroz poricanje prošlih nedela ili glorifikaciju onih koji su za ta nedela odgovorni. Psiholozi tvrde da je pozitivno viđenje sebe, kao i pozitivan pogled na grupu kojoj smatraju da pripadaju, važan za ljudska bića. Stoga, ne samo u

---

84 Amartya Sen, *Identity and Violence. The Illusion of Destiny* (London: Allen Lane, 2006), 19.

85 Michael Lapsley, intervju u *Track Two* 6/3-4 (1997), vodila Hannes Siebert, www.ccr.uct.ac.za (pristupljeno 19. avgusta 2008).

86 Podignut je pre nekoliko godina, pretpostavljam najkasnije 2003.

87 Nusreta Sivac (koja je preživela logor Omarska) u Arnautović i Hodžić, *Slijepa pravda*, 2004.

ovom slučaju, nego uopšte, najverovatnije ne govorimo o svesnoj glorifikaciji, već o poricanju.

Koen, u svojoj studiji poricanja, tvrdi da je njegov univerzalni oblik nesposobnost ili odbijanje da se neprestano suočavamo i živimo s neprijatnim istinama.⁸⁸ Kako je jedan čovek rekao direktoru TV stanice u Srbiji koja je prikazala dokumentarac o masakru u Srebrenici: "Ako je to zaista bilo tako, onda meni ostaje jedino da uzmem pištolj i da se ubijem."⁸⁹ Prema Koenu, poricanje je tvrditi da se nešto nije desilo, da nije postojalo ili ne postoji, da nije istina ili da o tome ništa ne znamo.⁹⁰ Grupa samu sebe cenzuriše i uči kako da čuti o određenim zločinima ili kršenjima ljudskih prava, jer bi otvorena diskusija o njima ugrozila sliku koju grupa (i pripadnici grupe) imaju o sebi.⁹¹ A jedno poricanje lako se povezuje s drugim: ako *oni* poriču da su se izživljavali nad *nama*, *mi* ćemo da poričemo da smo se izživljavali nad *njima*.⁹² Ne mora da bude od značaja da li se prvo nasilje dogodilo nedavno ili pre mnogo godina.

Prema Ignatiefu, u bivšoj Jugoslaviji "prošlost nastavlja da progoni pošto to i nije prošlost". On argumentuje da mi "ne živimo u hronološkom vremenskom poretku, nego u simultanom, u kome su prošlost i sadašnjost neprekidna, slepljena masa fantazije, iskrivljenja, mitova i laži." On takođe iznosi da su izveštači iz "balkanskih" ratova često doživljavali da "kada bi im pričali priče o zverstvima, nisu bili sigurni da li su se te priče odigrale juče ili 1941, ili 1841. ili 1441. Za one koji su priče pričali, juče i danas bili su jedno isto."⁹³

Mnogi bi tvrdili da je izlaz iz ovog začaranog kruga suočavanje s prošlošću. Širom sveta postoje različiti pristupi suočavanju s prošlošću. Jedan od njih je *nesuočavanje* s njom, ili "kolektivna amnezija"⁹⁴, što je bio slučaj u Španiji posle Frankove smrti (recept: zaboraviti kršenja ljudskih prava, represije i drugo nasilje, i nastaviti život).⁹⁵ Ono što mi radimo u regiji bivše Jugoslavije znatno je drugačije. Mi se *suočavamo* s prošlošću. Ali, po mom mišljenju, to ne radimo na konstruktivan način.

Šta bi, onda, činilo konstruktivno suočavanje s prošlošću? Šta ovo znači u kontekstu bivše Jugoslavije? Međunarodni akteri kao i lokalni/regionalni aktivisti ulagali su različite napore na polju tranzicione pravde. Pitanje je da li su ovi pristupi prikladni i dovoljni. U ovom poglavlju ja ću, prvo, dati kratak pregled nekih primenjenih pristupa, a zatim ću pokušati da definišem šta treba da se uradi ako je cilj trajni mir u regionu.

---

88 Cohen, *Stanje poricanja*, 46.

89 Citirano u Veran Matić, "Odbacivanje istine", *Reč* 62/8 (jun 2001), 75.

90 Cohen, *Stanje poricanja*, 26.

91 *Ibid.*, 35.

92 Za vezu između srpskog i hrvatskog poricanja videti Henry R. Huttenbach, "The Psychology and Politics of Genocide Denial: a Comparison of Four Case Studies," u: Levon Chorbajian i George Shirinian (ur.), *Studies of Comparative Genocide* (New York: Palgrave, 1999): 216-229.

93 Ignatieff, "Articles of Faith", 120-121.

94 Rigby, *Justice and Reconciliation*, 2.

95 Ali, pošto patnja ne može da se zaboravi, postoje glasovi koji traže da se otkrije istina.

4.1 Inicijative za tranzicionu pravdu i suočavanje s prošlošću u regionu bivše Jugoslavije

4.1.1 "Haški tribunal" i suđenja

Ako je termin "suočavanje s prošlošću" uopšte prepoznat u regionu bivše Jugoslavije, on se smesta povezuje s Haškim tribunalom, što znači s retributivnom pravdom.⁹⁶ Ogromna literatura fokusira se na rezultate Tribunala, bilo da je za ili protiv njega, pri čemu većina autora nudi zanimljive argumente. Ono što ne može da se ospori jeste da razvoj Tribunala predstavlja neku vrstu revolucije u međunarodnom pravu, pa otud toliko uzbuđenja oko njega.

Međutim, mnogi političari, pa i obični ljudi u regionu nisu srećni s Tribunalom. On se doživljava ili kao pristrasan, 'pobednička pravda' i nefer ili pak neefikasan, spor, smatra se da ne obraća dovoljno pažnje na žrtve, primenjuje prekratke kazne, ili izjednačava krivicu onih koji su napadali i onih koji su se 'samo' branili.⁹⁷ Zatim, on se doživljava kao strano telo, nalazi se tamo negde, u šakama Zapada, gde oni rade šta misle da treba da se radi. Može da se primeti da mnogi ljudi doživljavaju suđenja, iako ih vrlo retko detaljno prate, skoro kao fudbalsku utakmicu: jesu li 'naši' dali gol ili 'njihovi'? A za te percepcije odgovoran je delom i Tribunal. Iako se od samog početka predstavljao kao "alatka za unapređenje pomirenja i ponovno uspostavljanje istinskog mira"⁹⁸, on zapravo nije bio prisutan u regionu (do nedavno, kad je razvijen *Outreach* program)⁹⁹, i nije obraćao pažnju na to kako neki od njegovih postupaka mogu da utiču na one za koje se tobože brine. Svoje prvo saopštenje za medije na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku objavio je tek 2000. godine, pa je tako lokalnim novinarima i političarima godinama bilo prepuštano da interpretiraju šta se to tamo događa.¹⁰⁰ A te interpretacije dovele su nas do postojećih percepcija koje jedva da su mogle da se promene toliko godina kasnije. Tribunal jeste sakupio ekstremno vredna svedočenja i činjenice i bio je u stanju da u velikoj meri utiče na proces osvetljivanja makar jednog dela istine. Ali, zahvaljujući 'satanizaciji' Tribunala (u Srbiji i Hrvatskoj on se često vidi kao instrument protiv same nacije: nacija je optužena, a ne pojedinačni zločinci), u tu istinu se često ne veruje.

Minou predlaže da "odgovaranje na masovna zverstva pravnim optužnicama znači prihvatanje vladavine prava."¹⁰¹ Nažalost, izgleda da MKSJ čak nije ni mnogo doprineo unapređenju vladavine prava i pravdi u regionu. Hrvatska i naročito Srbija nevoljno sarađuju s Tribunalom.¹⁰² Jedini razlog iz koga

96 "Haški tribunal", kako se najčešće naziva u regionu, jeste Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ).

97 Realističan članak o ovim percepcijama jeste Dan Saxon, "Exporting Justice: Perceptions of the ICTY Among the Serbian, Croatian and Muslim Communities in the Former Yugoslavia," *Journal of Human Rights* 4 (2005): 559-572. Videti takođe Maryanne Yerkes, "Facing the Violent Past: Discussions with Serbia's Youth," *Nationalities Papers* 32/4 (2004): 921-938.

98 *Annual Report of the International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the former Yugoslavia since 1991*, A/49/342 - S/1994/1007, 29 August 1994.

99 Počeo je sa radom krajem 1999. god., šest godina nakon što je MKSJ osnovan.

100 Neke lokalne TV stanice prenosile su suđenja, ali ih je malo ljudi detaljno pratilo zbog činjenice da su za "običnu osobu", koja nije pravnik po profesiji, pravni procesi previše komplikovani i teški za praćenje.

101 Minow, *Between Vengeance*, 25.

102 U Bosni postoje različiti stavovi, ali pošto je država pod međunarodnom kontrolom, jasno je ko ima poslednju reč.

ponekad ipak sarađuju svodi se na čiste interese, ne na vladavinu prava. Obe države zainteresovane su za strane investicije i za pridruživanje Evropskoj Uniji (premda ne zbog vrednosti i pravila koje to sobom donosi), tako da kad međunarodna zajednica želi da budu kooperativne, ima na osnovu čega da primeni pritisak. Zanimljivo je u ovom kontekstu primetiti kakav jezik srpske vlasti koriste kada su prinuđene da uhapsu i izruče optužene za ratne zločine Tribunalu. Ratni zločini nikada se ne pominju, umesto toga koriste se konstrukcije poput: “obaveze prema Hagu”, “međunarodna obaveza”, “poslednja prepreka na našem putu ka EU”.

Mnogi bi tvrdili da bi bilo dosta bolje kada bi se optuženima sudilo u domaćim sudovima, s lokalnim tužiocima i sudijama, ovde u regiji. Ali, na osnovu ono malo slučajeva koje su lokalni sudovi procesuirali i velikog političkog pritiska pod kojim sudovi rade, može se steći utisak da oni nikad neće moći da sude bilo kome ko je zauzimao visok položaj u hijerarhiji zverstava, nego samo sitnim pionima.

Ipak, mora se priznati da Tribunal ima izvesna postignuća. Vidim dve direktne koristi koje ova društva dobijaju od MKSJ. Prvo, to je jedini dobro organizovani sistem koji se bori protiv nekažnjivosti, tako da preživeli i ostali zainteresovani imaju osećaj da postoji makar jedno telo koje se bavi nepravdom koja im je učinjena. A to je korak napred, čak i ako same te presude ne doprinose klimi anti-nekažnjivosti kada su oni koji su optuženi i osuđeni u glavnim društvenim tokovima tretirani kao heroji. Takođe, iako se baza podataka MKSJ-a u ovom trenutku možda ne doživljava kao zbirka izvesnih istina, verujem da će bar sledeća generacija od nje imati koristi, kada se promeni politička atmosfera.

Druga direktna korist nema nikakve veze s ciljevima MKSJ, više je posledica njegovog funkcionisanja: izmeštanje onih koji bi i dalje bili na pozicijama moći u ovim državama. Što se tiče “unapređivanja pomirenja i ponovnog uspostavljanja istinskog mira” mogu da kažem da je učinio – praktično ništa. Otkrivanje izvesnih istina i kažnjavanje nekolicine odgovornih nije dovoljno.¹⁰³

4.1.2 Izvinjenja

U proteklih nekoliko godina bilo je nekoliko izvinjenja od strane zvaničnika. Zanimljivo je da su svi koji su se izvinili ili umereni ili ne-nacionalisti. Tvrdokorni se nikad nisu izvinili, a glasovi iz entonacionalističkih glavnih društvenih tokova napadali su one koji jesu – “Oni nama treba da se izvine”, “Mi smo se njima triput izvinili, a oni nama samo jednom”, “Ko je on da se u naše ime izvinjava?”, komentari poput ovih često su se čuli. Ova izvinjenja teško da su donela neku vidljivu promenu, ali važno je da su se dogodila.

Drugu vrstu izvinjenja pružili su neki pojedinci kojima je suđeno za ratne zločine u Haškom tribunalu. Ta izvinjenja naišla su na još manje odobravanja. Kojoj god grupi da je osoba kojoj je suđeno pripadala, ta ih je grupa u velikoj meri ignorisala, dok ih druge grupe nisu shvatale kao stvarna, mnogi su smatrali da je to rezultat cenkanja.

Na primer, Predrag Banović, koji je bio stražar u logoru Keraterm, osuđen na osam godina za ubijanje, prebijanje i zlostavljanje zatočenika, izjasnio se kao kriv i pred sudom izjavio:

103 Do jula 2007, MKSJ je optužio 161 osobu, dok procene kažu da je zločine počinilo nekoliko hiljada osoba. Krajem 2004, Sud je okončao sve istrage i optužnice i očekuje se da sve slučajeve zaključi do 2010. Za više informacija, pogledati www.un.org/icty (pristupljeno 19. avgusta 2008). Za zabrinutost oko ove strategije okončanja, pogledati Amnesty International, *Amnesty International's concerns on the implementation of the "completion strategy" of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*, AI Index: EUR 05/001/2005, jun 2005.

Moje izjašnjavanje krivim bilo je izraz iskrenog kajanja u vezi s događajima u Prijedoru, a naročito u logoru Keraterm. (...) Gnušam se tog perioda rata i mržnje i kajem se što nisam pronašao način da izbegnem mobilizaciju i svoju ulogu u logoru. Žao mi je zbog svih žrtava i proklinjem rođene ruke što su na bilo koji način nedužnim ljudima nanosile bol. Želim da se moje iskrene reči shvate kao melem za te rane i kao doprinos pomirenju svih ljudi u Prijedoru i ponovnom uspostavljanju situacije koja je postojala pre rata.¹⁰⁴

Edin, čiji su otac, brat i rođaci bili držani u tom logoru i koji se od tad vode kao nestali, ovako je komentarisao te izjave:

To što je on rekao u toj sudnici meni ništa ne znači, niti ikome od mojih rođaka. Jedini pozitivan efekat bio bi kad bi Srbi iz Prijedora okretali glave od Banovića, sklanjali od njega svoju decu.¹⁰⁵

Edin je očigledno osećao da je glavni adresat ovog izvinjenja bio sud, a ne pogođeni ljudi. Dalje, zna da je vrlo verovatno da će Banovića, kad se u svoj grad vrati za nekoliko godina, tretirati kao heroja ili mučenika.

4.1.3 Komisije za istinu

Tribunali, sudovi i izvinjenja, dakle, imaju vrlo ograničeni uticaj na procese mira i pomirenja u regionu. Nažalost, drugi mehanizmi tranzicione pravde, kao što su komisije za istinu, nisu bile uspešne ili su u velikoj meri bile zapostavljene. Jedna komisija za istinu bila je ustanovljena u Srbiji (zapravo u bivšoj zajednici Srbije i Crne Gore), ali je bukvalno zamrla (kada se zajednica raspala), bez ikakvih rezultata. Ustanovili su je naslednici Miloševićevog režima, ali pošto se nisu jasno ogradili od svojih prethodnika, komisija je poslužila svojoj svrsi da sakupi političke poene. U Bosni je, takođe, bilo inicijativa za ustanovljavanje komisije za istinu, ali još nije osnovana. Na samom početku MKSJ se protivio toj ideji, pošto je postojala bojazan da bi im se mandati preklapali. U bosanskom društvu i dalje traje diskusija o tome da li je komisija potrebna ili ne; a za takav korak ne postoji politička volja.¹⁰⁶

Ipak, deluje očigledno da bi komisija za istinu mogla da donese neko poboljšanje. Ali ona može da uspe jedino ako je zajednički formiraju ljudi iz Hrvatske, Bosne i Srbije. Nije moguće razdvojiti posledice rata u tim trima zemljama, a samim tim nije moguće razdvojiti procese izgradnje mira. Bilo kako bilo, zbog trenutnih političkih okolnosti takav zajednički poduhvat i dalje nije realan.¹⁰⁷

104 ICTY, *Case information sheet*. Predrag Banović, www.un.org/icty/cases-e/index-e.htm (pristupljeno 19. avgusta, 2008).

105 Edin Ramulić, intervju u Arnautović i Hodžić, *Slijepa pravda*.

106 Videti, na primer, članke na temu "Komisija za istinu i pomirenje" (autori: Tokača, Suljagić, Hodžić), *Puls demokratije*, www.pulsdemokratije.net/index.php?a=tag&t=istorija+i+odgovornost&l=bs (pristupljeno 19. avgusta 2008).

107 Treba istaći da postoji dragocena inicijativa za ustanovljavanje jednog regionalnog tela (u regionu bivše Jugoslavije) za potragu za istinom. Inicijativa je potekla od Fonda za humanitarno pravo iz Beograda (www.hlc-rdc.org), Istraživačko dokumentacionog centra iz Sarajeva (www.idc.org.ba) i Documente iz Zagreba (www.documenta.hr). Održane su brojne konsultacije širom regije s različitim društvenim grupama. U ovom trenutku (septembra 2008) u procesu je formiranje koalicije organizacija i pojedinaca za ustanovljivanje regionalne komisije. Više informacija može se naći na sajtovima organizatora. Ideja je da bude osnovana regionalna komisija koju bi ustanovile vlade u regionu. Imajući u vidu političke okolnosti, ovo je jedna prilično ambiciozna ideja. Možemo samo da se nadamo da će biti i uspešna. Vreme će pokazati.

4.2 Šta još treba da se uradi?

Bilo koji proces izgradnje mira u regionu treba javno da prizna patnju ljudskih bića bez etničkih prefiksa, a potom da prepozna da je etnonacionalistička ideologija ono što je rat učinilo mogućim. Graditelji mira, kako sam argumentovala, takođe treba da izbegavaju da ljude stavljaju u etnopolitičke 'fioke', što je upravo ona "minijaturizacija ljudskih bića"¹⁰⁸ koju koriste etnonacionalisti. I treba da ponude nove perspektive. Kako Sen ističe u svojoj briljantnoj knjizi o identitetu i nasilju, naša sloboda "da iskažemo svoje lične identitete ponekad može da bude vrlo ograničena u očima drugih, bez obzira na to kako mi sebe vidimo".¹⁰⁹ Mirovni aktivisti ovu slobodu treba da zagovaraju i da za nju stvaraju prostor.

Izgradnja mira i konstruktivno suočavanje s prošlošću jesu procesi blizanci, koji jedan drugog osnažuju i jedan drugom daju legitimitet. Suočavanje s prošlošću, kao jedan dosta težak i bolan proces, ima dublji smisao jedino ako mu je cilj trajan mir. Ali izgradnja mira nije moguća bez suočavanja s prošlošću; inače možemo da dostignemo tek lažni ili krhki 'mir'. Da bismo nastavili ovim putem u regiji, moramo da preduzmemo sledeće korake:

- 1) javno priznanje,
- 2) dekonstrukciju mita o 'etničkom ratu' i
- 3) rekonstrukciju identiteta i de-viktimizaciju.

4.2.1 Javno priznanje

Iako ključno za izgradnju mira, javno priznanje nedela je vrlo teško postići. Maksimum priznanja kome je u javnom diskursu bio dozvoljen pristup jeste ideja da su "*drugi takođe* to radili", što je zapravo izgovor, a ne stvarno priznanje. Još jedan izgovor je "bio je rat, a u ratu se strašne stvari događaju".

Tokom ovih deset godina mirovnog aktivizma, shvatila sam koliko je mnogim ljudima teško da prihvate i priznaju da su *članovi njihove* grupe počinili strašna nedela. U dominantnom stanju svesti u našoj regiji, ako ukažem na zločin koji je počinio član jedne grupe, to se doživljava kao atak na osobu koja pripada toj grupi, kao atak na njen/njegov identitet. A u korenu ovog fenomena je etnonacionalistička ideologija, koja tvrdi da smo svi mi (vezani za komad tla) jedan organizam.

Jedna od glavnih prepreka javnom priznanju da su ljudi patili na svim "stranama" jeste široko rasprostranjeno uverenje da su iskustva i patnje drugih "poricanje našeg iskustva"¹¹⁰ i bola. To ima veze s uverenjem da postoji jedna grupa koja je počinilac i druga grupa koja je žrtva. A ove grupe, u umovima mnogih ljudi, imaju jasne etničke oznake. To, međutim, u datom kontekstu nije bila realnost; sve grupe bile su podeljene u najmanje dve frakcije: jedna koja je promovisala nasilje nad 'drugim' i druga koja se borila protiv tog nasilja. Kada prepoznamo da je na svim 'stranama' bilo ljudi koji su se borili protiv politike nasilja i protiv ideologije koja nas je vodila u pokolj, onda ćemo moći da napravimo mnogo više prostora u kome će se desiti *javno priznanje*.

---

108 Sen, *Identity and Violence*, 185.

109 *Ibid.*, 6.

110 Svjetlana Nedimović, "Suočavanja s prošlošću: Lično iskustvo kao samica", *Puls demokratije*, 3. maj 2007, www.pulsdemokratije.net/index.php?a=detail&l=bs&id=114 (pristupljeno 19. avgusta 2008).

Važno je da oni koji nisu iskusili čitavu tragediju rata saznaju, prvo i pre svega, šta su pretrpeli drugi ljudi. I važno je naći načina da se podigne nivo svesti o tome da javno priznanje zverstava vodi do oslobađanja od prošlosti, ono dopušta život u sadašnjosti i daje nadu za bolju budućnost. Živeti u strahu, među optužbama, osećati se ugroženo i nebezbedno – to nije život.

Iako je jedan od ključnih zadataka suočavanja s prošlošću priznavanje “vrednosti i dostojanstva viktimiziranih”¹¹¹, od toga će imati koristi čitavo društvo. Zato bi taj proces trebalo da se oblikuje tako da se on ne sprovodi samo zbog žrtava, nego zbog mirnog društva čija je glavna vrednost socijalna pravda. Ako poričemo šta se dogodilo, odobravamo nasilje i tako ga ustanovljavamo kao normu. Ako javno priznamo i osudimo, imamo priliku da nenasilje ustanovimo kao normu i kao najvažniju društvenu vrednost.

4.2.2 Dekonstrukcija mita o “etničkom ratu”

Sledeći ključni korak je dekonstrukcija mita o “etničkom ratu”. Važno je podići svest o pravim uzrocima rata, koji se nisu sastojali od etničkih razlika ili takozvanih drevnih mržnji. Ovaj mit mora da se dekonstruiše pošto predstavlja izvor straha i nepoverenja među ljudima različitih identiteta. Ako ljudi nastave da veruju da su etničke razlike uzrok rata, onda nikad ne mogu da se osećaju bezbednim jer će te razlike (iako minorne) uvek postojati, pa tako niko ne može da garantuje da se on neće ponovo dogoditi. Etnonacionalistička ideologija i etnonacionalisti daju sve od sebe da održe ideju da je imati *našu (etnički čistu)* državu jedina garancija da se osećamo bezbedno. A pošto projekat ‘čistih’ država nije u potpunosti uspeo, mnogo ljudi se i dalje ne oseća bezbedno. Etnonacionalizam je kao *perpetuum mobile* – sam sebe neprestano ojačava. On stvara klimu straha i takozvane “bezbednosne dileme”. Etnonacionalistički lideri dovode do toga da ljudi pate, onda se hvale da su bili u pravu kad su nam govorili da ne možemo da se osećamo bezbedno s *drugima*, a ljudi ih i dalje podržavaju, pošto su oni ti koji govore o ‘našim’ interesima, oni se bave ‘našim’ strahovima (koje su sami stvorili), i na kraju se ispostavlja da su oni ‘naši’ zaštitnici. Izgleda da je ovo razlog zašto etnonacionalisti i dalje nastavljaju da pobeđuju na tolikim izborima u regiji.

Stručnjaci prepoznaju bezbednost kao jedan od glavnih uslova za početak procesa pomirenja. Kako primećuje Rigbi: “Da bi počeli da imaju nade za budućnost, što je neophodna dimenzija bilo koje konstruktivne reinterpetacije prošlosti, ljudi moraju da iskuse stepen lične i kolektivne bezbednosti dovoljan da više ne strahuju od nedela nekadašnjih vinovnika.”¹¹² Stoga, izvori straha se moraju razumeti, dekonstruisati i neutralisati.

Dalje, odgovor na pitanje ko je vinovnik trebalo bi da se drugačije sagleda. Vinovnik nije onaj sused iz druge etničke grupe, pošto je on u situaciji vrlo sličnoj onoj u kojoj smo mi. Vinovnici su, na primer, oni koji etnonacionalističku ideologiju održavaju radi ličnog profita, kao i osuđeni ratni zločinci. Takođe treba primetiti da samo kad se *pomirimo sa* susedom možemo da razmotrimo *pomirenje s* vinovnikom, inače nikad nećemo moći da se *pomirimo sa* susedom.¹¹³

111 Neier in Boraine i dr. (ur.), *Dealing with the Past*, 3.

112 Rigby, *Dealing with the Past*, 97.

113 Često se mogu čuti pozivi etnonacionalista u Srbiji na “nacionalno pomirenje” koji su zapravo pozivi na etničko/nacionalno ujedinjenje. Dimitrijević je napravio zanimljivu opasku (kao reakciju na ove pozive) u svom članku o izgledima za utvrđivanje istine i postizanje pomirenja u Srbiji: “Ako se Srbi pomire jedni s drugima, to će otežati njihovo pomirenje s drugima”. Vojin Dimitrijević, “Izgledi za utvrđivanje istine i postizanje pomirenja u Srbiji”, *Reč* 62/8 (2001), 74.

4.2.3 Rekonstruisanje identiteta i de-viktimizacija

U literaturi o izgradnji mira ima tvrdnji da je “transformacija identiteta neophodna za pomirenje.”¹¹⁴ Naznačeno je da bi samo postojanje etničkih (ili inih) identiteta moglo da bude kulturna baština, nešto što obogaćuje živote ljudi. Problem može da nastane kod izvesnih definicija. Na Balkanu smo dozvolili da etnonacionalistički ekstremisti nametnu svoju percepciju toga šta je *ethnie*, dok su sve druge percepcije marginalizovane. A njihovo glavno razumevanje *sebe* je definisano *ex negativo*, tj. isključivanjem drugih; ili kako zapaža Kin: “Sve što preziremo kod sebe pripisujemo njima”.¹¹⁵ Tako je imati neprijatelja u samoj srži njihove verzije identiteta.

Ako je etnički identitet važan, šta onda znači biti Srbin, Hrvat, Bošnjak, Albanac, Makedonac...? Kakve vrednosti podrazumevaju ovi identiteti? Koja kulturna baština leži iza njih? Ako je jedino što znamo to da *mi* nismo *oni*, onda mi zapravo ne znamo ko smo i iza nas ne stoje vrednosti. Antropolozi, sociolozi, psiholozi, pisci, umetnici, političari, a takođe i ‘obični ljudi’, mogli bi da doprinesu menjanju ove slike, tako da izgradnja identiteta bude zasnovana na stvarnim humanističkim vrednostima i kulturama.

S druge strane, svi mi imamo brojne identitete, ne samo etničke i nacionalne (ako ove uopšte i imamo). I trebalo bi da budemo slobodni da ih biramo i izražavamo ako želimo.

U našoj regiji, sve etnopolitičke grupe duboko su uronjene u ulogu žrtve. A razlozi za to su mnogobrojni i razumljivi. Ono što zabrinjava je da je *viktimizacija* ugrađena u sam identitet. Kako primećuje Buruma: “Identitet se sve više zasniva na pseudoreligiji viktimiziranosti.”¹¹⁶ To ide toliko daleko da su se svi ovi *ethnie* identifikovali s Jevrejima.¹¹⁷ U ovoj situaciji *viktimizacije* skoro je nemoguće razmišljati o sopstvenoj odgovornosti, ili odgovornosti sopstvenog društva. Uloga žrtve ispada udobna: ako sam žrtva, ne mogu ni za šta da budem odgovorna i sa mnom niko ne može da se raspravlja jer bi to značilo nedostatak poštovanja prema žrtvi. To je zapravo jedna moćna pozicija. Tako je, uz psihološke razloge i duboku traumu, deviktimizacija dodatno komplikovana zbog komfora koji ta uloga može da ponudi. Ovaj nedostatak odgovornosti ogleda se na nivou društva. Građani se ne osećaju odgovornim za ono što se događa u društvu, pošto su to predali ‘političarima’. Dalje, živimo u monolitnim društvima gde, kako kaže Štaub, jak autoritet i totalitarna vladavina nameću uniformnost: “Vlasti imaju veliku moć da definišu realnost i da oblikuju percepciju koju ljudi imaju o žrtvama.”¹¹⁸

Apsolutno je neophodno osnažiti ljude da ovu ulogu napuste, pošto su oni ti koji mogu da naprave promene. Ako se stalno odričemo svoje moći i predajemo je etnokratskim vlastima, nikad nećemo ostvariti promene. Bez naše moći oni bi bili nemoćni.

U ovom poglavlju definisala sam nekoliko koraka koje bi trebalo preduzeti kako bismo postigli fundamentalnu promenu u našim društvima. Iako se radi o tek nekoliko koraka, oni zahtevaju veoma mnogo rada i truda. Pitanje čiji je posao da te korake preduzme ostaje otvoreno, na šta će se fokusirati sledeće poglavlje.

114 Lisa Schirch, “Ritual Reconciliation. Transforming Identity/Reframing Conflict,” u Abu-Nimer, *Reconciliation*, 152.

115 Sam Keen, *Faces of the Enemy: Reflections of the Hostile Imagination* (Cambridge: Harper & Row, 1986), 21.

116 Ian Buruma, “The Joys and Perils of Victimhood,” *The New York Review* 46/6 (1999), 6.

117 Istoričar Paul B. Miller napisao je izvrstan tekst na ovu temu: Paul B. Miller, “Svi ste vi Jevreji”, *Dani*, 18. maj 2007.

118 Staub, *The Roots of Evil*, 19.

5. Čiji je posao izgradnja mira i suočavanje s prošlošću?

Stručnjaci se uglavnom slažu da su pomirenje i izgradnja mira procesi u koje treba da budu uključeni svi nivoi društva. Lederach eksplicitno kaže da se “izgradnja mira mora preduzeti istovremeno na mnogim nivoima društva”.¹¹⁹ U isto vreme, Bar-On primećuje da je “processe odozgo-nadole i odozdo-nagore teško uskladiti zbog nedostatka zajedničkog jezika i društvene perspektive”.¹²⁰ Zapravo, u regionu bivše Jugoslavije, procese izgradnje mira do sad nisu inicirali sa najvišeg nivoa donosilaca odluka u vladama i parlamentima. Taj jaz su drugi pokušavali da premoste. U ovom, poslednjem, poglavlju fokusiram se na aktere koji imaju ili bi trebalo da imaju ulogu u procesima izgradnje mira i suočavanja s prošlošću, uključujući i korake predložene u prethodnom poglavlju. Takođe se fokusiram na prepreke sa kojima se neki od ovih aktera nose.

5.1 Vlade, parlamenti i političke partije

Političke institucije u našim zemljama još su veoma slabe i mnogima od njih dominiraju etnonacionalisti. Izgradnja mira nije njihov prioritet, pošto im je održavanje slika neprijatelja i etnopolitičkih granica veoma korisna alatka za osiguravanje vlasti. Kada predstavnici vlada, parlamenata i političkih partija u ovom regionu govore o pomirenju, oni obično misle na “nacionalno pomirenje”, tražeći etničko ujedinjenje i promovišući koncept “mi predstavljamo jedno telo”, koji isključuje druge. Konstruktivno suočavanje s prošlošću i međuetničko pomirenje njima je pretnja koja im ugrožava identitet. Oni koje smatramo “građanskim partijama” takođe često koriste etnonacionalističku retoriku da bi na izborima osvojili više glasova, čak i ako u nju ni sami ne veruju. A ako i ne koketiraju s etnonacionalizmom, ipak izgradnju mira ne vide kao prioritet. Čak i političari koji pripadaju političkim frakcijama u koje mirovni aktivisti polažu najviše nade iznosili su argumente za to da je ‘pomirenje’ važno, ali da time treba da se bave NVO, a ne države ili državni akteri. Prema njima, posao države fokusira se na hapšenje i suđenje ratnim zločincima.¹²¹

Prioritetna briga većine političara u našem regionu jeste ekonomija (što je razumljivo, pošto toliko ljudi živi na ivici siromaštva), pretpostavljajući da će bolji životni standard ispraviti stvari. Ali samo razvijanje naše ekonomije neće nas voditi do više istine, pravde i mira. Zatim, kada uhapsi još ratnih zločinaca, neki od njih će dobiti svoje presude, ali to još neće “popraviti stvari”.

Osim ako ne napravimo korake navedene u prethodnom poglavlju, nećemo postići suštinske promene u našim društvima. Ljudi na najvišim i srednjim nivoima društva mogli bi mnogo da urade da bi ove koraci bili sprovedeni i ključne promene dostignute, kada bi samo bilo dovoljno volje, znanja, ali i hrabrosti. Verujem da bi dosta njih počelo da preduzima ove korake kad bi znali kako i ako bi dobili podršku građana.

---

119 Lederach, *Civil Society*, 843.

120 Dan Bar-On, “Empirical criteria for reconciliation in practice,” *Intervention* 3/3 (2005), 180.

121 Gordana Čomić, predavanje o “Ulozi države u procesu suočavanja s prošlošću”, u okviru seminara o suočavanju s prošlošću, Centar za nenasilnu akciju, Beograd, 18-22. novembar 2007.

Uzimajući u obzir činjenicu da je 'najviši' nivo i dalje toliko daleko od bilo kakvog interesovanja za izgradnju mira, ova vrsta posla ostavljena je isključivo akterima civilnog društva. Tako akteri civilnog društva imaju veliki zadatak da nauče kako da motivišu i uključe vlasti u svoje aktivnosti, da dobiju njihovu podršku, a takođe i da im podršku pruže.

5.2. NVO

NVO sektor koji je iznikao često se meša s "civilnim društvom" kao takvim. Poslednjih godina, nakon što su ih mnogi međunarodni, a i neki lokalni akteri doživljavali kao 'ključne' faktore u posleratnim situacijama, kritika prema fenomenu NVO sve više raste.¹²² Iako je ona uglavnom dobro utemeljena, mora se priznati da mnoge od ovih grupa popunjavaju postojeće praznine i, na kraju krajeva, pokušavaju da urade ono što državni akteri, predstavnici vlada, administracija ili parlamenata nisu u stanju ili ne žele da rade (zbog nedostatka političke volje). Na globalnom nivou, jedna od najkonstruktivnijih kritika rada NVO može da se nađe u Fišerovom i Zimininom otvorenom pismu graditeljima mira.¹²³ U njemu oni primećuju dva suprotstavljena pristupa na polju izgradnje mira: *transformativni*, koji za cilj ima fundamentalnu političku i društvenu promenu, i *tehnički*, koji za cilj ima stvaranje praktične razlike u nekom specifičnom domenu, bez "nužnog postavljanja izazova dubljem kontekstu."¹²⁴

5.2.1 Lokalne/regionalne mirovne organizacije i organizacije za ljudska prava

U našim mikrokosmosima, mnogo je "tehničkog", a i "transformativnog" posla koji rade lokalne NVO. Ove grupe imaju izuzetan potencijal zahvaljujući činjenici da su stekle podosta znanja tokom poslednje decenije. One imaju mnogo više iskustva od većine kandidata za položaje u vladama, parlamentima i političkim strankama. Ali, postoje prepreke koje sprečavaju da se ovaj potencijal iskoristi u potpunosti. Najpre, lični animoziteti i kompeticija sprečavaju efektivno umrežavanje u tom polju. Pored toga, postoje još neke kompleksnije barijere koje sprečavaju efektivnu akciju i koje umanjuju uticaj NVO.

Mirovne grupe u našem regionu obično se toliko duboko protive nacionalizmu da im nedostaje bilo kakvo razumevanje i empatija za razloge koji mnoge 'obične ljude' navode na etnonacionalistička osećanja i stavove. To NVO aktiviste značajno udaljava od velikog procenta populacije. Tako se dovode u izraženu opoziciju ili konfrontaciju s onima kojima bi želeli da se obrate ili ih pozovu za saveznike. Zatim, prostor za konstruktivnu akciju je sužen. U Srbiji, na primer, mirovne aktiviste koji su odlučili da rade s ratnim veteranima neki drugi su snažno kritikovali zato što rade sa takozvanim "etnonacistima" i "ubicama". Problem je u tome da tako rigidno ponašanje mirovnih NVO odbija mnoge 'obične' ljude koji bi mogli da budu saveznici i koji imaju snažan potencijal da doprinesu trajnom miru. Bar mala izmena tog "pravedničkog stila" otvorila bi, verujem, mnoga vrata.

122 Videti, na primer, Rastko Močnik, "NVO, sluge neoliberalne države", *Buka*, 20.06.2006; Vlasta Jalušić, "Ideologija i realnost civilnih društava", *H-alter*, 13.11.2006; Paul Stubbs, "Civilno društvo ili Ubleha?", u Helena Rill i dr. (ur.), *20 poticaja za buđenje i promenu: o izgradnji mira na prostoru bivše Jugoslavije* (Beograd, Sarajevo: CNA, 2007): 184-197.

123 Simon Fisher and Lada Zimina, *Just Wasting Our Time? Open Letter to Peacebuilders*, mart 2008.

124 *Ibid.*, 20.

Još jedna prepreka koja umanjuje uticaj NVO na izgradnju mira jeste neizgovoreno i nepisano pravilo između NVO koje zabranjuje eksplicitno bavljenje “zločinima drugih”. Izgleda da postoji konsenzus da ako sam ja doživljena kao etnička Srпкиnja, od mene se očekuje da kritikujem jedino činove srpskih snaga i političara, i da ne treba da se bavim hrvatskim i bošnjačkim, jer ovo treba da se prepusti drugima, “oni treba sami da počiste svoje dvorište”. Ovaj pristup verovatno potiče iz iskustva da se u dominantnim javnim debatama izbegava promišljanje o sopstvenoj odgovornosti. No, ono što on postiže je prekomerno naglašavanje odgovornosti isključivo sopstvene grupe i ustanovljavanje novog tabua u pogledu zločina koje su počinile druge strane u ratovima. Meni je možda neugodnije i više se stidim nedela koja su počinili oni koji pripadaju mom ‘plemenu’ ili društvu, ali sam jednako odgovorna za ono što je radila bilo koja od strana, jer ja jesam ili jesam bila deo tog društva i, sviđalo mi se to ili ne, deo tog problema. A uostalom niko od zločinaca i nije ‘moj’. Kada bih prihvatila da su neki zločinci moji, a neki drugi nisu, doprinela bih postojećem etnocentričnom pogledu na svet, umesto da ga prevaziđem. Tako da, čak i ako to nije bila namera, gorepomenuto nepisano pravilo rizikuje da zapravo učvrsti etnocentrične narative. Međutim, kako je bilo istraženo na prethodnim stranama i u literaturi, glavni problemi i uzroci nasilnih sukoba u regionu nisu bili i nisu etničke razlike.

Iako sam svesna mnogih prepreka s kojima se susreću mirovne grupe i grupe za ljudska prava, takođe sam svesna veoma vrednog i hrabrog posla koji su obavile: sakupljanje svedočenja i usmenih istorija, donošenje činjenica o zločinima počinjenim tokom rata u javni diskurs, pružanje prostora za javne debate koje nedostaju, gradnja mostova, motivisanje šire javnosti da reaguje, pružanje pravne i medicinske podrške žrtvama kršenja ljudskih prava, suočavanje s traumom, sejanje semena humanističkih društvenih vrednosti koje su bile skoro zaboravljene... Zar to nije nešto?

Mnogo toga leži na plećima mirovnih aktivista i aktivista za ljudska prava. Ali oni situaciju neće fundamentalno promeniti ako ne nađu načine za saradnju i ako ne skuju saveze s drugim akterima: ljudima iz medija, umetnicima, prosvetnim radnicima, verskim institucijama, političkim partijama, državnim institucijama, lokalnim vlastima i biznisom...

Takođe treba imati u vidu da ovim grupama koje rade na društvenoj promeni nedostaje podrška. Mnoge od njih osećaju se kao da su ostavljene same, jer se njihov rad obično ne vrednuje u javnosti, a nekad se čak ni ne prepoznaje. Aktivisti se iscrpljuju i pregorevaju. Ali, za početak, mogli bi da budu najbolja podrška jedni drugima.

5.2.2 Međunarodne NVO

Međunarodne NVO i strani donatori mogu da igraju važnu ulogu i da imaju izvestan uticaj na izgradnju mira u regionu, s obzirom na iskustvo koje su sakupili širom sveta. Preduslov je da su svesni svoje uloge, potencijala, ali i ograničenja.¹²⁵ Rad na izgradnji mira mnogo je osetljiviji nego razvojni rad ili humanitarna pomoć, makar kad se dođe do pitanja suočavanja s prošlošću. Prvo pitanje na koje međunarodne NVO treba da odgovore je šta je njihova motivacija da podrže ovakav rad u post-konfliktnim područjima. Drugo, moraju eksplicitno da pokažu šta su u svojim zemljama porekla uradile na suočavanju s prošlošću što im daje kredibilitet da budu deo tog procesa negde drugde. A ova pitanja treba da dobiju odgovore kako bi se uspostavila osnova bilo koje saradnje: poverenje.

Istraživanje toga kakvu ulogu mogu da imaju međunarodne NVO u procesu izgradnje mira u regiji

---

125 Videti Fisher i Zimina, *Just Wasting Our Time?*

bila bi tema za neki drugi tekst. Ali, treba imati u vidu da u mnogim slučajevima međunarodne NVO zaista daju vrednu podršku lokalnim akterima, nekad su čak i glavni izvor moralne podrške.

5.3 Mediji, umetnost i kultura

Pored NVO, mediji, umetnost i kultura takođe mogu znatno da doprinesu izgradnji mira.

Maja 2008. takmičenje za Pesmu Evrovizije održano je u Beogradu i praćeno opštim uzbuđenjem. Tokom tih dana, slušajući beogradski Radio B92, prilično često se mogla čuti reklama za novi album bosanskog pevača Lake, koji je na takmičenju predstavljao Bosnu. Glavna poruka u kratkoj reklami bila je: "Spremi se za akciju! Podrži komšiju!" S obzirom na kontekst u kome živimo, ovo je sjajna kampanja koja doprinosi izgradnji mira mnogo više nego mnogi 'projekti' koji je proglašavaju svojim ciljem, iako inicijatori najverovatnije uopšte nisu razmišljali o ovakvom efektu. Ovo je samo jedan primer da umetnost i zabava – makar implicitno – mogu da daju važan doprinos menjanju političkih kultura ili bar premošćivanju etnopolitičkog jaza.

5.4 Preživeli i udruženja žrtava

Mirovni aktivisti koji rade na lokalnom i regionalnom nivou trebalo bi da malo bolje ispituju gde su nam potencijali i ko još može da doprinese i bude nam saveznik. Trebalo bi da uključimo pojedince i grupe koje se smatraju najviše pogođene ratovima: žrtve i preživele, i njihove porodice, na koje ću se fokusirati u ovom odeljku, kao i bivše borce, na koje ću se fokusirati u sledećem, poslednjem odeljku.

Postoji veliki broj udruženja porodica žrtava, bivših zatočenika koncentracionih logora i izbeglica širom regiona. Njihovi ciljevi su uglavnom da nađu posmrtno ostatke svojih voljenih, da otkriju istinu o njihovim sudbinama, da učine da ta istina bude uvažena, kao i da počinitelji odgovaraju za svoja nedela. Teškoća je u tome da su mnoge od ovih grupa organizovane po 'etničkom ključu' i uočljivo je da u velikoj meri održavaju suprotstavljene narative. Među njima postoji nedostatak konstruktivne komunikacije i saradnje,¹²⁶ a ponekad i samo drugo udruženje (čiji članovi pripadaju drugoj etničkoj grupi) percipiraju kao neprijatelja. Događa se da nekoga ko je počinio ratne zločine jedno udruženje percipira kao počinitelja, a drugo kao heroja. Takođe postoji nedostatak javnog priznanja patnje pripadnika drugih udruženja, jer postoji takmičenje u tome ko je veća žrtva. Neka udruženja žrtava visoko su politizovana i lako ih zloupotrebljavaju etnonacionalisti koji prikupljaju poene na račun njihove nesreće.

Često se mogu čuti predstavnici udruženja žrtava kako kažu: "Neka se ove tragedije više nikome nikad ne dogode"¹²⁷, ali teškoće koje sam gore navela obično protivreče njihovim željama i sprečavaju ove grupe da ostvare svoje ciljeve. Udruženja žrtava s različitih strana imaju slične ciljeve (u smislu uvažavanja, pravde i kompenzacije za one koji su pretrpeli ratne zločine i kršenje ljudskih prava). Imaju

126 Postoje pokušaji da se razvije saradnja među ovim grupama, kao što su projekti Međunarodne komisije za nestale osobe.

127 Videti, na primer, Svetlana Broz, "Facing the Crime – Vengeance, Justice and Understanding," u Dino Abazović i Branko Todorović (ur.), *Balkan Yearbook of Human Rights 2005. Confronting the Past, Consequences for the Future* (Sarajevo: Balkan Human Rights Network, 2005).

ogroman kredibilitet i takođe uživaju dosta poštovanja u svojim društvima. Kada bi međusobno sarađivale, a ne bile protivnici, razmenjujući više informacija i vršeći zajednički pritisak na vlasti, mogle bi da imaju mnogo više efekta i celo društvo bi imalo koristi od rezultata njihovog rada. Svako od ovih grupa u bivšoj Jugoslaviji teško je da naprave taj potez, ali istovremeno postoje pokazatelji da u mnogim grupama postoje pojedinci koji ne upadaju u etnocentrične podele i koji bi mogli da budu relevantni akteri u procesu izgradnje mira.

5.5 Organizacije bivših boraca i ratnih veterana

Izgleda da su i međunarodne organizacije odnedavno počele da se interesuju za dve specifične grupe: žrtve i počinitelje, što je praćeno nekom vrstom konsenzusa o tome da treba raditi s obema grupama. Kako bi mnogi rekli, lakše je identifikovati ko je žrtva, ali postoje teškoće pri identifikovanju počinitelja. Kada počne diskusija o počiniteljima, onda su jedina grupa koja se često pominje ratni veterani, iako mnogi od njih nisu počinili nikakav zločin i mnogi su bili prisiljeni da pođu u rat. Nažalost, percepcija i konceptualizacija bavljenja ratnim veteranima u međunarodnim programima rekonstrukcije i reintegracije obično je prilično površna, ili da upotrebim više diplomatski termin, pozajmljen od Fišera i Zimine, *tehnička*.¹²⁸

Po našem iskustvu, među veteranima se može naći mnogo ljudi koji hrabro dižu glasove i idu protiv struje, uprkos tome što imaju snažno izražen nacionalni identitet. NVO aktivisti treba da budu otvoreni da se povežu sa ovim pojedincima koji su vrlo prihvaćeni i imaju kredibilitet u društvu i mogu da preuzmu važne funkcije kao multiplikatori i ambasadori mira.

Bivši borci se često percipiraju kao ‘*spoilers*’, kvaritelji. Posmatrajući veliki broj udruženja ratnih veterana u celom regionu, lako ih je etiketirati kao ‘kvaritelje’, zbog činjenice da su oni, kao i žrtve, veoma pogođeni ratom i prilično politizovani. Oni obično održavaju etnocentrične narative i slike neprijatelja, a pri tom mnogi od njih dele identitete u kojima se ogleda militarizovana muškost. Ali, kao u slučaju drugih grupa i institucija, sastoje se od pojedinaca, a mnogi pojedinci ne uklapaju se u ovu opštu sliku. Većina njih nije želela te ratove, a svakako im se ne može pripisati krivica za njihovo otpočinjanje; oni su ili regrutovani, ili im je “rat došao pod prozor”.¹²⁹ To iskustvo im je promenilo život, a na osnovu njega, mnogi od njih imaju moćan antiratni potencijal i potencijal za izgradnju mira. Veći broj mirovnih aktivista etnonacionalisti lako mogu da diskredituju kao ‘nepatriote’. Međutim, to nije toliko lako u pogledu ratnih veterana koji imaju ogroman kredibilitet i prihvaćeni su u društvu. Njih ljudi slušaju. Tako su oni važni multiplikatori i mogu da budu glasnici mira. Ovo je moglo da se primeti tokom javnih tribina koje je organizovao Centar za nenasilnu akciju (CNA), gde su govornici bili ratni veterani.¹³⁰ Publika, koja do tad nikad nije imala priliku da čuje priču borca s ‘druge strane’ slušala je svaku reč – pažljivo i s poštovanjem.

Rad CNA s ratnim veteranima pokazao je da ovi pojedinci obično imaju veliku motivaciju da upoznaju ljude s druge strane protiv kojih su se borili. Galtung ističe jedan razlog za ovo: saznati, kako bi svi profesionalci voleli, da li su dobro obavili posao, pošto je “malo onih koji bi to znali bolje nego druga

128 Fisher i Zimina, *Just Wasting Our Time?*

129 Adnan Hasanbegović, *Četiri pogleda*, 6.

130 Za više informacija videti publikacije o programu “4 pogleda”, nenasilje.org/2004/cetiri-pogleda-2002-2004.

strana”.¹³¹ Možda je to istina, ali oni u velikoj meri nisu bili profesionalci, nego pre obični ljudi koji su postali vojnici zbog okolnosti. A izvestan broj njih je otkrio da, upoznavši te “druge” i vodivši otvorene razgovore s njima, mogu da po prvi put posle rata spavaju kako treba. Stoga, verovatnije je da je njihova motivacija da upoznaju bivše ‘neprijatelje’ vezana za traumatično iskustvo koje su pretrpeli.

Sve je veći broj hrabrih veterana koji pristupaju neformalnim mrežama koje doprinose izgradnji mira, pokušavajući da ponovo izgrade srušene mostove i da nađu odgovore na pitanja koja ih uznemiravaju (“zašto?”). Radeći ovo, uglavnom plivaju uzvodno i rizikuju da budu izloženi kritici. Nije im to lako, i da bi se njihovo angažovanje održalo, ključna je podrška drugih aktera.

6. Perspektiva: neophodnost stvaranja saveza za izgradnju mira u regiji

Prethodno navedene grupe koje se bave suočavanjem s prošlošću i/ili izgradnjom mira i pomirenjem i dalje su manjina u društvima bivše Jugoslavije. Kako bi šire društvo/društva moglo da se uključi u mirovne procese? Novinari i aktivisti iz medija često izveštavaju da su ljudi umorni od priča o suočavanju s prošlošću i o žrtvama. To je razumljivo, s jedne strane, pošto je suočavanje s prošlošću težak i emotivno zahtevan proces, naročito ako se ne radi na konstruktivan način, a mnogima od nas stvarno fali sreće i optimistične perspektive u životu. S druge strane, ovaj “umor od suočavanja s prošlošću” takođe zabrinjava. Apatija je u svakom društvu prilično opasan fenomen, pošto je prati nedostatak preuzimanja odgovornosti. A ako mi kao građani ne osećamo odgovornost za svoje društvo, onda ni vlasti neće ispuniti svoju odgovornost, pošto neće biti kritične mase da kontroliše njihov rad.

Dok i lokalne i međunarodne NVO mogu da daju važan doprinos izgradnji mira, ne treba očekivati da same NVO kao jedini akteri mogu da imaju efekta u uspostavljanju dugotrajnog mira. Mirovne grupe u regionu bivše Jugoslavije, iako rade dragocen posao, malobrojne su i nemaju podršku naših vlada, ni moralnu, ni finansijsku (ili, ako je neke i imaju, ta podrška je gotovo nevidljiva). Finansijska sredstva za rad na izgradnji mira dolaze iz inostranstva, uglavnom od zapadnih vlada. Onog trenutka kada ta podrška prestane, bićemo srećni ako ostanemo sa nekoliko entuzijasta – naravno, bez perspektive.

Mi nećemo dostići trajan mir ako izgradnja mira ostane samo briga aktivista, akademika i umetnika. Naša jedina šansa, ako nam je cilj trajan mir, jeste da učinimo da on postane institucionalizovan, obuhvatajući više profesionalnih područja i sve nivoe društva, dajući tako kričinu masu i dobru osnovu za bolju budućnost svih nas. Na sreću, postoje pojedinci u svim ovim sferama koji delaju i reaguju, plivajući protiv struje, a najmanje što možemo da učinimo je da im pružimo podršku ili se priključimo njihovim aktivnostima.

Na kraju, svaki mali korak koji bilo koji građanin može da preduzme bio bi doprinos trajnom miru. To *jeste* naročito teško u situaciji gde su politički sistemi i javne debate pod dominacijom etnopolitičkih

---

131 Johan Galtung, “Twelve creative ways to foster reconciliation after violence,” *Intervention* 3/3 (2005), 229.

i etnonacionalističkih aktera. Ali, za građane u našem regionu važno je da prestanu da se žale na politiku i da umesto toga postanu svesni da svaki pripadnik društva može da doprinese promeni, tako što više neće glasati za etnonacionaliste i što će odbiti da im da bilo kakvu vlast. U našoj regiji, mi moramo da nastavimo da gradimo mir odozdo nagore, pošto ne možemo da očekujemo da vlasti započnu taj posao. Ali, samo rad na *grass-root* nivou neće pomoći, on mora da bude 'overen' na najvišem nivou, na način koji bi sprečio donosiocima odluka da obstruiraju mirovne procese, i dalje od toga. Naša je odgovornost da podstaknemo vlasti da ovaj proces podrže.

Bibliografija

Abu-Nimer, Mohammed (ur.), *Reconciliation, Justice and Coexistence. Theory and Practice* (Lanham: Lexington Books, 2001).

Akhavan, Payam, "Justice in The Hague, Peace in the Former Yugoslavia? A Commentary on the United Nations War Crimes Tribunal," *Human Rights Quarterly* 20 (1998): 737-816.

Bacic, Roberta, "Dealing with the Past: Chile – Human Rights and Human Wrongs," *Race and Class* 44/1 (2002): 17-31.

Bar-On, Dan, "Empirical criteria for reconciliation in practice," *Intervention* 3/3 (2005): 180-191.

Beara, Vladan i Predrag Miljanović, *Gde si to bio, sine moj? Egzistencijalistički doprinos razumevanju ratne traume* (Novi Sad: Društvo za zaštitu mentalnog zdravlja ratnih veterana i žrtava ratova 1991-1999. god., 2006).

Bell-Fialkoff, Andrew, "A Brief History of Ethnic Cleansing," *Foreign Affairs* 72/3 (1993): 110-121.

Bleeker, Mô i Jonathan Sisson (ur.), *Dealing with the Past: Critical Issues, Lessons Learned and Challenges for Future Swiss Policy*, Swisspeace Working Paper 2, KOFF Series, 2004. Dostupno na www.swisspeace.ch/typo3/fileadmin/user_upload/pdf/KOFF/KOFF_DealingWithThePast.pdf (pristupljeno 1. juna 2007.).

Bloomfield, David, Teresa Barnes i Luc Huyse (ur.), *Reconciliation After Violent Conflict: A Handbook* (Stockholm: IDEA, 2003).

Bloomfield, David, *On Good Terms: Clarifying Reconciliation*, Berghof Report No. 14. Berlin: Berghof Research Center for Constructive Conflict Management, October 2006. Dostupno na www.berghof-center.org (pristupljeno 14. maja 2007.).

Boraine, Alex, Janet Levy i Ronel Scheffer (ur.), *Dealing with the Past. Truth and Reconciliation in South Africa*, 2. izd. (Cape Town: IDASA, 1997).

Bougarel, Xavier, *Bosna: Anatomija rata*, prevod: Jelena Stakić (Beograd: Fabrika knjiga, 2004).

Božić-Roberson, Agneza, "Words Before the War: Milošević's Use of Mass Media and Rhetoric to Provoke Ethnopolitical Conflict in Former Yugoslavia," *East-European Quarterly* XXXVIII/4 (2005): 395-408.

Broz, Svetlana, "Facing the Crime – Vengeance, Justice and Understanding," u: Dino Abazović i Branko Todorović (ur.), *Balkan Yearbook of Human Rights 2005. Confronting the Past, Consequences for the Future* (Sarajevo: Balkan Human Rights Network, 2005).

Buden, Boris, *Kaptolski kolodvor. Politički eseji* (Beograd: Centar za savremenu umetnost, 2002).

Buruma, Ian, "The Joys and Perils of Victimhood," *The New York Review* 46/6 (1999): 4-8.

Campbell, David, *Nacionalna dekonstrukcija: Nasilje, identitet i pravda u Bosni*, prevod: Dražen Pehar (Sarajevo: Međunarodni Forum Bosna, 2003).

Centar za nenasilnu akciju, *Četiri pogleda. Od prošlosti: otkud ja u ratu?; ka budućnosti: kako ka trajnom miru?* Publikacija objavljena kao specijalni dodatak nedeljnika Vreme, br. 600, 04.07.02. Dostupno na: www.nenasilje.org/publikacije/pdf/4pogleda/4pogleda-02sr-vreme.pdf.

Cobban, Helena, *Amnesty After Atrocity? Healing Nations after Genocide and War Crimes* (Boulder: Paradigm Publishers, 2007).

Cohen, Stanley, *Stanje poricanja: Znati za zlodela i patnje*, prevod: S. Glišić (Beograd: Samizdat B92, 2003).

Dimitrijević, Nenad, "Suočavanje s lošom prošlošću: Treba li Srbiji i Crnoj Gori komisija za istinu," *Reč* 71/17, septembar 2003: 65-83.

Dimitrijević, Vojin, "Izgledi za utvrđivanje istine i postizanje pomirenja u Srbiji," *Reč* 62/8, jun 2001: 69-74.

Drakulić, Slavenka, *The Balkan Express. Fragments from the Other Side of War* (New York: W. W. Norton & Company, 1993).

Drakulić, Slavenka, *Oni ne bi ni mrava zgazili*, prevod: Rujana Jeger (Beograd: Samizdat B92, 2004).

Đerić, Gordana, *Intima javnosti* (Beograd: Fabrika knjiga, 2008).

Enns, Diane, "Identity and Victimhood. Questions for Conflict Management Practice," *Berghof Occasional Paper* br. 28, maj 2007. Dostupno na www.berghof-center.org/uploads/download/boc28e.pdf?LANG=e&id=327 (pristupljeno 28. maja 2007).

Fischer, Martina (ur.), *Peacebuilding and Civil Society in Bosnia-Herzegovina. Ten Years after Dayton* (Berlin: Lit, 2006).

Fisher, Simon i Lada Zimina, *Just Wasting Our Time? Open Letter to Peacebuilders*, mart 2008. Dostupno na <http://lettertopeacebuilders.ning.com>.

Francis, Diana, "Conflict Transformation – from Violence to Politics," *CCTS Newsletter* 9 (leto 2000). Dostupno na www.c-r.org/ccts/ccts9/index.htm (pristupljeno 25. jula 2007).

Freeman, Mark, "Serbia and Montenegro: Selected Developments in Transitional Justice," u *ICTJ Case Study Series* (New York: International Center for Transitional Justice, 2004). Dostupno na www.ictj.org/images/content/1/1/117.pdf (pristupljeno 1. septembra 2008).

Galtung, Johan, "After Violence, Reconstruction, Reconciliation, and Resolution. Coping with Visible and Invisible Effects of War and Violence," u: Mohammed Abu-Nimer (ur.), *Reconciliation, Justice and Coexistence. Theory and Practice* (Lanham: Lexington Books, 2001).

Galtung, Johan, "Twelve creative ways to foster reconciliation after violence," *Intervention* 3/3 (2005): 222-234.

Gilley, Bruce, "Against the Concept of Ethnic Conflict," *Third World Quarterly* 25/6 (2004): 1155-1166.

Gojković, Drinka i drugi (ur.), *Ljudi u ratu – Ratovanja I* (Beograd: Dokumentacioni centar Ratovi 1991-99, 2003).

Gojković, Drinka i drugi (ur.), *Ljudi u ratu – Sudbine civila* (Beograd: Dokumentacioni centar Ratovi 1991-99, 2004).

Gojković, Drinka, *Ne bilo ga nikada i nigdje* (Beograd: Dokumentacioni centar Ratovi 1991-99, 2005).

Hayner, Priscilla B, *Neizrecive istine: Suočavanje s državnim terorom i zverstvima*, prevod: G. Vučićević (Beograd: Samizdat B92, 2003).

Hobsbawm, Eric, "Identity Politics and the Left," *New Left Review* 1/217 (maj-jun 1996): 38-47.

Hodžić, Edin, "Komisija za istinu i pomirenje: Forum protiv mitova," *Puls demokratije*, 1. septembar, 2006. www.pulsdemokratije.net.

Huttenbach, Henry R, "The Psychology and Politics of Genocide Denial: A Comparison of Four Case Studies," u: Levon Chorbajian i George Shirinian, *Studies of Comparative Genocide* (New York: Palgrave, 1999): 216-229.

Ignatieff, Michael, *Blood and Belonging. Journeys into the New Nationalism* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1994).

Ignatieff, Michael, "Articles of Faith," *Index on Censorship* 5 (1996): 110-122.

Jalušić, Vlasta, "Ideologija i realnost civilnih društava," *H-Alter*, 13.11.2006.

Jansen, Stef, "The Violence of Memories: Local Narratives of the Past After Ethnic Cleansing in Croatia," *Rethinking History* 6/1 (2002): 77-94.

Jović, Vladimir i Goran Opačić, "Vrste mučenja", u: IAN, *Tortura u ratu, posledice i rehabilitacija: Jugoslovensko iskustvo* (Beograd: International Aid Network, 2003). Dostupno na: <http://www.ian.org.rs/publikacije>.

Kaufman, Stuart J, "An 'International' Theory of Inter-ethnic War," *Review of International Studies* 22/2 (1996): 149-171.

Kaufman, Stuart J, "Escaping the Symbolic Politics Trap: Reconciliation Initiatives and Conflict Resolution in Ethnic Wars," *Journal of Peace Research* 43/2 (2006): 201-218.

Kecmanović, Dušan, *Etnička vremena* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2001).

Keen, Sam, *Faces of the Enemy: Reflections of the Hostile Imagination* (Cambridge: Harper & Row, 1986).

King, Charles, "The Myth of Ethnic Warfare," *Foreign Affairs* 80/6 (2001): 165-170. Dostupno na www.foreignaffairs.org/20011101fareviewessay5782/charles-king/the-myth-of-ethnic-warfare.html (pristupljeno 16. juna 2007).

- Lederach, John Paul, *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*, 2. izd. (Washington: United States Institute for Peace, 1998).
- Lederach, John Paul, "Civil Society and Reconciliation," u: C. A. Crocker i drugi (ur.), *Turbulent Peace: The Challenges of Managing International Conflict* (Washington D.C.: USIP, 2001): 841-854.
- Logar, Svetlana i Srđan Bogosavljević, "Viđenje istine u Srbiji," *Reč* 62/8 (June 2001): 5-34.
- Manguel, Alberto, "Memory and Forgetting," *Index on Censorship* 5 (1996): 123-131.
- Matić, Veran, "Odbacivanje istine," *Reč* 62/8 (June 2001): 75-82.
- Minow, Martha, *Between Vengeance and Forgiveness. Facing History after Genocide and Mass Violence* (Boston: Beacon Press, 1998).
- Močnik, Rastko, "NVO, sluge neoliberalne države," *Buka*, 20.06.2006.
- Nedimović, Svjetlana, "Suočavanja s prošlošću: Lično iskustvo kao samica," *Puls demokratije*, 3. maj 2007. Dostupno na www.pulsdemokratije.net/index.php?a=detail&l=bs&id=114 (pristupljeno 19. avgusta 2008).
- Opačić, Goran i drugi (ur.), *Posledice prinudne mobilizacije izbeglica 1995. godine* (Beograd: International Aid Network, 2006).
- Özcan, Ali Kemal, "Nationalism: Distilling the Cultural and the Political," *Nationalism and Ethnic Politics* 11 (2005): 163-193.
- Perica, Vjekoslav, *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States* (New York: Oxford University Press, 2002).
- Perica, Vjekoslav, "Uloga crkava u konstrukciji državotvornih mitova Hrvatske i Srbije," u: *Historijski mitovi na Balkanu* (Sarajevo: Institut za Istoriju 2003): 203-222.
- Popov, Nebojša (ur.), *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju* (Beograd: Republika, 1996).
- Power, Samantha, *A Problem from Hell: America and the Age of Genocide* (New York: Basic Books, 2002).
- Preece, Jennifer Jackson, "Ethnic Cleansing as an Instrument of Nation-State Creation: Changing State Practices and Evolving Legal Norms," *Human Rights Quarterly* 20 (1998): 817-842.
- Ramet, Sabrina P, "Explaining the Yugoslav meltdown, 1. 'for a charm of pow'rful trouble, like a hell-broth boil and bubble.' Theories about the roots of the Yugoslav troubles," *Nationalities Papers* 32/4 (2004): 731-763.
- Rangelov, Iavor, "International Law and Local Ideology in Serbia," *Peace Review* 16/3 (2004): 331-337.
- Rigby, Andrew, *Justice and Reconciliation after the Violence* (London: Lynne Rienner Publishers, 2001).
- Rigby, Andrew, "Three Contrasting Approaches for 'Dealing with the Past': Collective Amnesia, Retributive Justice and Prioritising Truth," *CCTS Newsletter* 18 (jesen 2002).
- Rigby, Andrew, "Dealing with the Past: Forgiveness and the Reconstruction of Memory in Divided Societies," *International Journal of Politics and Ethics* 3/1 (2003): 93-111.
- Rigby, Andrew, "Twenty Observations on 'Post-settlement' Reconciliation," (Paper presented at the Reconciliation Expert Network seminar, Stockholm, 15-17 March 2006).
- Rill, Helena i Ivana Franović, *Ne može meni bit dobro ako je mom susjedu loše* (Beograd, Sarajevo: Centar za nenasilnu akciju, 2005).
- Rill, Helena, Tamara Šmidling i Ana Bitoljanu (ur.), *20 poticaja za buđenje i promenu. O izgradnji mira na prostoru bivše Jugoslavije* (Beograd, Sarajevo: Centar za nenasilnu akciju, 2007).
- Saxon, Dan, "Exporting Justice: Perceptions of the ICTY among the Serbian, Croatian and Muslim Communities in the Former Yugoslavia," *Journal of Human Rights* 4 (2005): 559-572.
- Sen, Amartya, *Identity and Violence. The Illusion of Destiny* (London: Allen Lane, 2006).
- Sharlach, Lisa, "Rape as Genocide: Bangladesh, the Former Yugoslavia and Rwanda," *New Political Science* 22/1 (2000): 89-102.
- Smith, Anthony D., "War and ethnicity: the role of warfare in the formation, self-images and cohesion of ethnic communities," *Ethnic and Racial Studies* 4/4 (1981): 375-397.

- Smith, Anthony D., "Ethnic Identity and Nationalism," *History Today* 33/10 (1983): 47-50.
- Smith, Anthony D., "The Ethnic Sources of Nationalism," *Survival* 35/1 (1993): 48-62.
- Smith, Anthony D., "Culture, Community and Territory: the Politics of Ethnicity and Nationalism," *International Affairs* 72/3 (1996): 445-458.
- Staub, Ervin, *The Roots of Evil. The Origins of Genocide and Other Group Violence* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989).
- Staub, Ervin, "Preventing Genocide: Activating Bystanders, Helping Victims Heal, Helping Groups Overcome Hostility," u: Levon Chorbajian i George Shirinian (ur.), *Studies of Comparative Genocide* (New York: Palgrave, 1999): 251-260.
- Stein, Janice Gross, "Image, Identity, and the Resolution of Violent Conflict," u: C. A. Crocker i drugi (ur.), *Turbulent Peace: The Challenges of Managing International Conflict* (Washington D.C.: USIP, 2001): 189-208.
- Stiglmayer, Alexandra (ur.), *Mass Rape: The War Against Women in Bosnia-Herzegovina*, prevod: Marion Faber (Lincoln: University of Nebraska Press, 1992).
- Tomanić, Milorad, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj* (Beograd: Medijska knjižara Krug, 2001).
- Velikonja, Mitja i drugi, "The Role of Religions and Religious Communities in the Wars in ex-Yugoslavia 1991-1999," prevod: Radmila Obradović-Đurđević i drugi, *Religion in Eastern Europe* XXIV/4 (avgust 2003): 1-42.
- Vojvodić, Mirjana (ur.), *Ne u moje ime* (Niš: Odbor za građansku inicijativu, 2008).
- Volkan, Vamik, "Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity," *Group Analysis* 34/1 (2001): 79-97.
- Weitsman, Patricia, *Women, War, and Identity: Policies of Mass Rape in Bosnia and Rwanda* (Paper presented at the Annual meeting of the International Studies Association, Town & Country Resort and Convention Center, San Diego, California, USA, 22 March 2006). Dostupno na: www.allacademic.com/meta/p98059_index.html (pristupljeno 10. oktobra 2008).
- Yerkes, Maryanne, "Facing the Violent Past: Discussions with Serbia's Youth," *Nationalities Papers* 32/4 (2004): 921-938.
- Žarkov, Dubravka, "The Body of the Other Man. Sexual Violence and the Construction of Masculinity, Sexuality and Ethnicity in Croatian Media," u: Caroline O. N. Moser i Fiona C. Clark (ur.), *Victims, Perpetrators or Actors? Gender, Armed Conflict and Political Violence* (London: Zed Books, 2001): 69-82.

Izveštaji

- Ambroso, Guido, New issues in refugee research. *The Balkans at a crossroads: Progress and challenges in finding durable solutions for refugees and displaced persons from the wars in former Yugoslavia*, UNHCR Research Paper No. 133, novembar 2006. Dostupno na: www.unhcr.org/research/RESEARCH/4552f2182.pdf (pristupljeno 27. avgusta 2008).
- Amnesty International, *Amnesty International's concerns on the implementation of the 'completion strategy' of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*, AI Index: EUR 05/001/2005, jun 2005.
- Final Report of the United Nations Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780* (1992), S/1994/674. Prepared by M. Cherif Bassiouni. Dostupno na: www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/report_toc.htm (pristupljeno 28. avgusta 2008).
- Centar za nenasilnu akciju, *Suočavanje s prošlošću: načini i pristupi*, dokumentacija sa seminara, Ilidža, Bosna i Hercegovina, 17-21.11.2006.
- Documenta, *Istraživanje javnog mnjenja o suočavanju s prošlošću. Sažetak rezultata*, Zagreb, oktobar 2006. www.documenta.hr/dokumenti/istrazivanje.pdf (pristupljeno 10. oktobra 2008).
- Human Rights Watch, *Justice at Risk: War Crimes Trials in Croatia, Bosnia and Herzegovina, and Serbia and Montenegro* 16/7 (D) (oktobar 2004).
- Human Rights Watch, *Dangerous Indifference. Violence Against Minorities in Serbia* 17/7(D) (oktobar 2005).

Human Rights Watch, *Croatia: A Decade of Disappointment. Continuing Obstacles to the Reintegration of Serb Returnees* 18/7(D) (septembar 2006).

International Crisis Group, *Serbia: Spinning its Wheels*, Europe Briefing 39 (23. maj 2005).

Kruhonja, Katarina (ur.), *Monitoring war crime trials: Summarized findings on war crime trials in Republic of Croatia for 2006*, Centre for Peace, Nonviolence and Human Rights Osijek, 2006. Dostupno na: www.documenta.hr/dokumenti/Annual_Report_2006.pdf (pristupljeno 27. avgusta 2008).

Scherg, Nina, *From Dealing With the Past to Future Cooperation: Regional and Global Challenges of Reconciliation*, General Report of the International Conference, Berlin, January 31 – February 2, 2005. Organised by Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit (GTZ) and Friedrich Ebert Stiftung. www.gtz.de/de/dokumente/en-conference-report-reconciliation.pdf (pristupljeno 4. juna 2007).

Dokumentarni filmovi

Arnautović, Aldin i Refik Hodžić, *Slijepa parvda* (Sarajevo: XY Films Produkcija, 2004), DVD.

Baljak, Janko, *Vukovar – Poslednji rez* (Beograd: B92, 2006).

The Death of Yugoslavia (London: Brian Lapping Associates, 1995).

Švarn, Filip, *Pad krajine* (Beograd: Vreme Film, 2007).

Vukosavljević, Nenad, *Tragovi* (Beograd-Sarajevo: CNA, 2005), DVD.

Vukosavljević, Nenad, *Ne može da traje večno* (Beograd-Sarajevo: CNA, 2006), DVD.

Vukosavljević, Nenad, *Svi bi rado bacili kamen* (Beograd-Sarajevo: CNA, 2007), DVD.

Woodhead, Leslie, *A Cry from the Grave* (UK: Antelope, 2000).

Stranice na internetu

Balkan Investigative Reporting Network (BIRN). www.birn.eu.com

B92. www.b92.net

Centre for Nonviolent Action (CNA). www.nenasilje.org

Documenta – Centre for Dealing with the Past. www.documenta.hr

H-ALTER, Hrvacka alternativa. www.h-alter.org

Humanitarian Law Centre. www.hlc-rdc.org

Institute for War & Peace Reporting (IWPR). www.iwpr.net

International Commission on Missing Persons (ICMP). www.ic-mp.org

International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY). www.un.org/icty/

Puls demokratije. www.pulsdemokratije.net

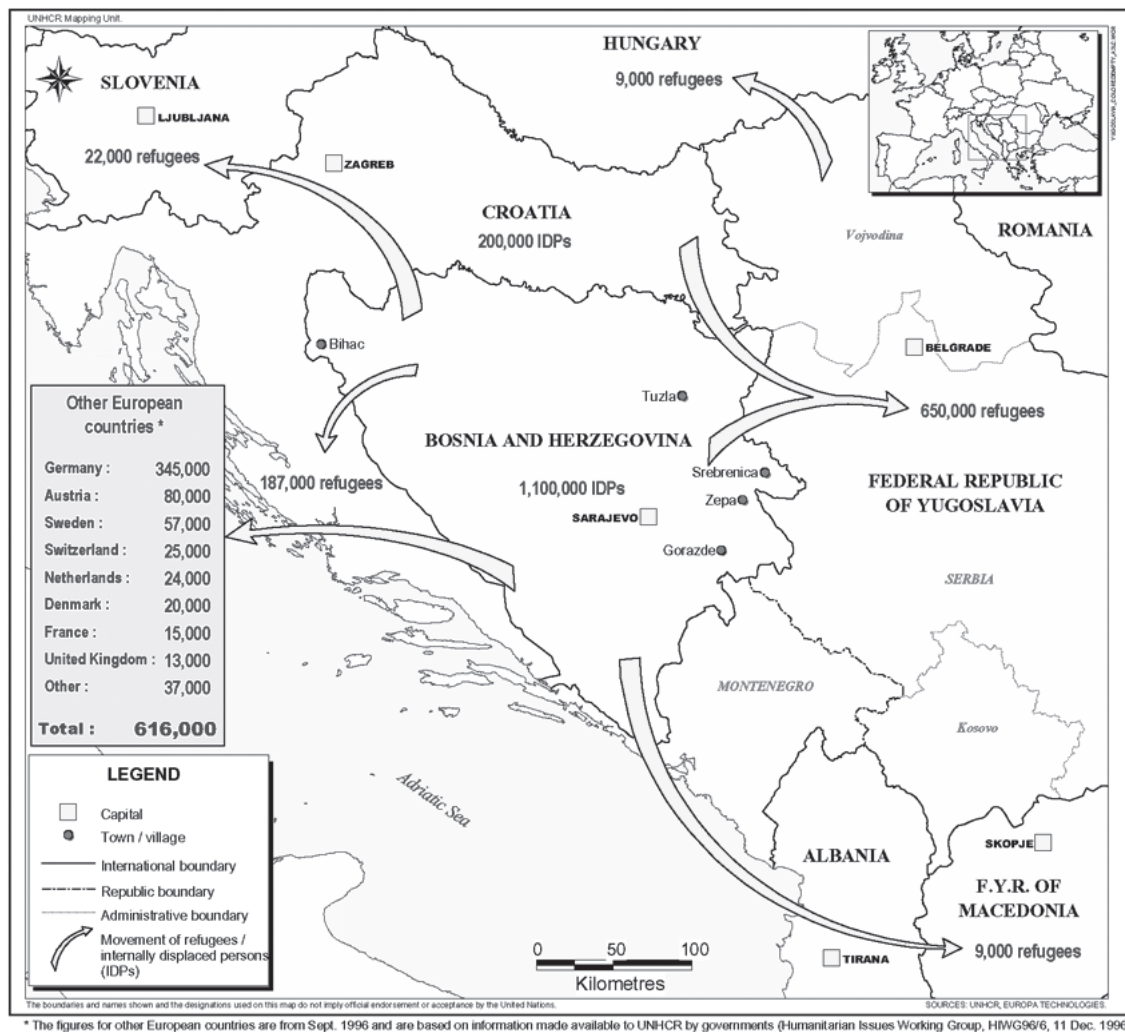
Research and Documentation Centre. www.idc.org.ba

UNHCR. www.unhcr.org

(pristupljeno 10. oktobra 2008.)

Prilog

Slika 1: Glavne raseljene populacije iz bivše Jugoslavije, Decembar 1995.

Izvor: Mape UNHCR-a, Map of Main Displaced Populations from the Former Yugoslavia, December 1995, 1. jun 2000 (www.unhcr.org/publ/PUBL/3ae6bb000.pdf)

Slika 2: Dejtonski sporazum za Bosnu i Hercegovinu, 1995.

Izvor: Mape UNHCR-a, Map of the 1995 Dayton Agreement for Bosnia and Herzegovina, 1. jun 2000 (www.unhcr.org/publ/PUBL/3ae6baea8.pdf)

Tabela 1: Nivoi pomirenja

Nivoi pomirenja	Vrsta koegzistencije	Priroda interakcije među zajednicama	Tipične inicijative za produbljivanje odnosa	Ključni akteri u inicijativama
Površinsko pomirenje – koegzistencija bez smrtno opasnosti	Odvojeni životi. Neka vrsta aparthejda.	Minimalna društvena interakcija – uglavnom ugovorena	Dijalog reči	Treća strana. Lideri s gornjeg i srednjeg nivoa
Plitko pomirenje, građansko udruživanje	Žive jedni pored drugih kao sugrađani. Paralelni životi. Benigni aparthejd.	Interakcija u skladu sa specifičnim ulogama	Dijalog projekata	Treća strana. Lideri srednjeg i lokalnog nivoa, ljudi čije se mišljenje ceni
Duboko pomirenje zajednice – ubuntu/ kraljevstvo duge	Ljudi iz različitih zajednica žive jedni s drugima i jedni među drugima	Bogata interakcija s brojnim poveznicama	Dijalog življenja	Građani, <i>grassroots</i>

Izvor: Andrew Rigby, "Twenty Observations on 'Post-settlement' Reconciliation," Paper presented at the *Reconciliation Expert Network seminar*, Stockholm, 15-17 March 2006, 13.